

Osmanlı'dan Günümüze Bursa'da Emek ve Örgütlenme

Ozan Kaplanoğlu-Raif Kaplanoğlu

Giriş

Klasik Osmanlı döneminde işçilerin yoğun olarak buldukları zamanlar büyük külliyelerin inşa edildikleri dönemlerdi. Özellikle Sultanlar tarafından yaptırılan eserlerde çok sayıda işçinin çalıştığı, bunların toplanma, sevk ve idare edilme işlerinin başlı başına bir sorun oluşturmataydı.

Osmanlı döneminde; ücret karşılığı kol emeği ağırlıklı işler yapan, emek güçlerini satarak geçinen insanlara "amele" denirdi. Amelenin Türkçe karşılığı işçidir. Osmanlı toplumunun alt sınıflarından sayılan ameleler, 19. yüzyıla kadar ufak gruplar oluştururken, bu asrın sonlarına doğru, büyük kentlerde yoğunlaştı. Amelenin büyük çoğunluğu da, çalışmak için taşradan gelmiş, "bekâr uşağı" denen kimselerden oluşmataydı.

Osmanlı devrinde klasik anlamda ilk işçi denilebilecek kitlesel emek gücü, madenlerle 19. yüzyılda oluşmuş demiryolları vb. kuruluşlar olmuştu. Ancak Bursa'da ipek sektörünün gücü nedeniyle, her devirde, klasik işçi sayılabilecek küçük amele grupları vardı. Nitekim 1760'lı yılında verilen bir emirde; "Bursa'nın ekseri ahâlisi ipek amelesi, iplikçi ve dokumacıdan ibaret" olduğu ifade edilmiştir. (BKS. 391/ 62; KÜTÜK: I/163) Yine 1594 yılına ait bir başka belgede; kadife işleten Müslümanların işçiye ihtiyaçları olduğu hâlde işçilerin, Hıristiyan ve Yahudilerin yanlarına gidip çalıştıklarının engellenmesi için mahkemeye müracaat edildiği görülmüştür.¹ Nitekim Bursa Kadı Sicillerinde daha 16. yüzyılda "gündelik işçi" tabiri geçmektedir. (BKS, B-136/351, s. 665) Osmanlı Devleti kapitalist bir devlet olmayıp son devirlerinde kapitalist öğeleri içinde barındırmaya başlayan bir devlettir. Özellikle Hüdavendigâr Vilayeti tekstil üretiminde kapitalist unsurlar barındırmıştır. Filatür fabrikaları, dokuma tezgahları vs. Bursa'da işçi sınıfının oluşmasını sağlayan yerel faktörlerdi. Emek ve sermaye çelişkinin olduğu yerde örgütlenmenin de zorunlu olduğu kapitalistleşme sürecinde Osmanlı devlete ve Türkiye'nin tarihsel gelişimine bakıldığında günyüzüne çıkan bir gerçek olmakça. Nitekim sermayenin ilksel birikim sürecinde kölece koşullarda çalıştırılan işçilerin örgütlenerek mücadele etmekten başka çareleri de olmamış, grevler, sendikalar kurmuş, sözleşmeler imzalamışlardır. Bursa ili Türkiye'de kapitalistleşmenin ilk öğelerinin ortaya çıktığı bölgelerden biri olması nedeniyle Türkiye'deki sermaye ve emeğin örgütlenme biçimine, tarihine ışık tutacak önemli bir yerde durmaktadır.

Birinci Bölüm: Osmanlı Devrinde Bursa'da Emek ve Örgütlenme

1. Bursa'da İş ve İşçi Potansiyeli

İpekçilik, emek yoğun çalışma gerektiren bir sanayi olması nedeniyle, Bursa'da işçilikten geçimlerini sağlayanların sayısı çok yüksekti. Ancak Bursa'da oluşan bu işçi sınıfı, günümüz işçilerden çok farklıydı. Çünkü işçilerin çoğu köylerden gelip, sadece evlilik öncesi çeyiz için para toplayan kadınlardan oluşmaktaydı.

Sanayileşme döneminde Bursa'da yoğun bir işçi gücü bulunmaktaydı. Bir bakıma Bursa işçi kentiydi. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Bursa'da yeni ve güçlü bir sosyal grup olarak işçiler ortaya çıkmıştı. En fakir işçiden, en zengin tüccarına varıncaya kadar binlerce kişi bu sektörden geçimini sağlamaktaydı.

¹ "Zeyd-i Müslim işçi olup işçiliği Müslümanlara geçerken, Müslümanlara işçilik etmeyip Yahudi ve Nasara taifesine işçilik edip mezburlara tazimen, gâh çelebi ve gâh üstad ve gâh efendi dese, şer'an, Müslümanlardan mezbure kefereye işçilik etmekten men'e kadir olur mu? diye istifta olundukta; taife-i merkuma alâ vechi't-tazim hizmetten men' olunur. Tecdid-i iman ve tecdid-i nikâh da lâzım olur". (BKS. 189/30)

1895 yılında Bursa'ya gelen Dr. Mağmumi; Bursa'daki işçi potansiyeli konusunda şunları yazar: "Kentte binlerce kişi iplik ile geçimini sağlamaktadır. Yüksek bir yerden Bursa'ya bakılacak olunursa birçok baca görülür. Bu bacaların tümü fabrikalara aittir. Her fabrikada kadın ve kız olmak üzere yüzlerce işçi çalışır. Bir bölümü de yöre köylerden gelir. Köylerden gelen kadınlar fabrikalara ayrılmış odalarda kalırdı. Fabrikalardan başka evlerde mancınık denen kozadan ipek çeken yüzlerce tezgah vardır. Bursa'dan Avrupa'ya çok miktarda koza dış satımı yapılmaktadır. Bunun için özellikle koza üretimi yapılır."

Bu bölgede 1860'larda fabrika başına 300'e yakın işçi çalıştığı, toplam işçi sayısının 7-8 bin dolayında bulunduğu vurgulanmaktadır. Bunun kent nüfusunun yaklaşık yüzde onunu oluşturduğunu belirtelim.

1863 yılında, nüfusu 70 binin altında olan Bursa'daki fabrikalarda 3.300 kişi çalışıyordu. Şehrin hemen yakınındaki köylerde bulunan mancınikhanelerde 400 kişi, başka yörelerdeki mancınikhanelerde ise 2.500 kişi istihdam ediliyordu. Demek ki toplam 6.200 çalışan vardı ve bunlar içinde sadece 400 memur ve mühendis erkekti. İpek çekenler ve bunları denetleyen ustabaşları 4.600 kişiyle en büyük grubu oluşturuyordu. 400 işçi çileler yapıyor, 600 kişi kozaları ayıklıyor ve 200 kişide kaba ipek çekiyordu. (Quataert, 1987: 227) Ancak bu tarihlerde ipekböceğinde yaşanan hastalık nedeniyle filatür fabrikalarındaki istihdam 1860'ların sonlarında genel olarak düştü.

19. yüzyılda Thomas Allom ise; "En nitelikli işçileri de buradadır." Avrupalı ustalar, usta-çırak ilişkisi içinde bu sanayide kalifiye eleman yetiştirmişti. Ayrıca ipek çekme ustası ile deneyimli ve vasıflı Fransız kadın işçiler de getirilmişti.

Bursa'daki fabrikalar genellikle, Osmanlı azınlıklarıyla Avrupalı girişimciler tarafından açılmaktaydı. Düzoğlu ve Sarım Manass Paşa'nın şirketi gibi büyük kuruluşlarda işçi sayısı 350'ye ulaşmıştı. 1850'lerin başında, Bursa'da buharla çalışan iplik çekme fabrikalarındaki toplam işçi sayısı 1.700'e ve 1850'lerin ortalarında ise bu sayı 3.800'e yükselmışti. Yeni teknolojinin kullanımı sonucu kozadan iplik çekimi artık evlerde tarımsal faaliyetin yanı sıra yapılan iş olmaktan çıkıp, fabrikalarda yoğun ücretli emek kullanımı ile gerçekleştirilen bir sanayi haline dönüşmüştü.

1890 yılında her fabrikada mancınık sayısına göre, 60-100 civarında işçi vardı. Bu rakamlara göre toplam Bursa'daki sadece flatür fabrikalarında 3.150 işçi çalışmaktaydı.

Quataert'e göre; 1890'larda Bursa'da bu üretim kolunda çalışan 4.500 işçi vardı. 1900 yılında 7 bin işçi çalışıyordu. İş gücü hızla büyümeye devam etti. 1909 yılına gelindiğinde; Bursa yöresinde ki filatür fabrikalarında, 19. yüzyıl için rekor sayıda, 19 bin işçi çalışıyordu. Bu da o sırada Osmanlı filatür fabrikalarında çalıştığı hesaplanan toplam 40 bin işçinin neredeyse yarısını oluşturuyordu. (Quataert, 1987: 233-234)

1892 yılında Mehmet Ziya'nın gözlemlerine göre de Bursa'nın her fabrikasında mancınık sayısına göre 60-100 kadar işçi bulunduğunu, toplam olarak da 3.158 işçinin bulunduğunu yazar.

Bursa, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak ipekçilik sanayinin merkezi olması nedeniyle yoğun bir işçi kitlesinin yaşadığı bir kent olma noktasına geldi. Quataert'e göre 1900 yılı dolaylarında Bursa yöresinde, 150 bin kişi, tam zamanlı ve yarı zamanlı olarak bu sektörde çalışmaktaydı. Bu sayıya elbette ipekle ilgili tüm kişiler katılmıştı. (Quataert, 1987: 195)

Osmanlı filatür fabrikalarında istihdam 1860'ların sonlarında bir süre düşse de, 1890 yıllarında yeniden canlanmıştı.

1909 yılına gelindiğinde; Bursa yöresindeki filatür fabrikalarında rekor sayıda, 19 bin işçi çalışıyordu. Bu da, o tarihte Osmanlı filatür fabrikalarında çalıştığı hesaplanan toplam 40 bin işçinin neredeyse yarısını oluşturuyordu. (Quataert, 1999: 233-234)

Meşrutiyet döneminde ise Bursa'da 9 bin işçinin varlığından söz edilmektedir. Nüfusu 60-70 bin olan Bursa'da, bu sayının çok önemli olduğu görülmektedir. 1913-15 sayımına göre Bursa'daki fabrikalarda çalışanların ancak yüzde beşi erkek, diğerleri kız çocukları ve kadındı. Bunların büyük bölümü de azınlıklardı. 1913 yılında Bursa'da 41 ipek fabrikasında toplam

2.316 işçi çalışmaktaydı. Bunların yüzde 95'i kadındı. 1913 yılındaki sayımda, işyerlerinde 3.648 işçinin çalıştığı belirlenmişti. Çalışan işçilerin ise çoğunun küçük kız ve kadınlardan oluştuğu görülmüştür. (Ökçün, 1970: 154-157; Eldem, 1994: 73)

Ermeni sürgünü ve ardından yaşanan savaş günlerinde fabrikalarda işçi sıkıntısı başgöstermişti. Dönemin gazetelerinde yoğun olarak fabrikalarda işçi aranıyor ilanları verilmişti. (Yevmi Hüdavendigar, Sayı 7, birinci yıl, 9 Nisan 1335/1337)

İşgal sonrasında, bir yandan Rum ve Ermeni fabrika sahipleri şehri terkederken, diğer yandan bu fabrikalarda çalışan işçilerin büyük çoğunluğunu oluşturan Rum ve Ermeni işçilerin de olmaması nedeniyle, Bursa'da sanayi durmuş, işçi sayısı da 19-20. yüzyılın en alt düzeyine ulaşmıştı.

2. Bursa'da Kadın İşçiler

1913 yılı sanayi sayımına göre Bursa'daki 41 ipek fabrikasında çalışan toplam 2.316 işçinin yüzde 95'i kadındı. Sanayinin ilk kurulduğu 1860'lı yıllarda da Bursa'daki işçilerin neredeyse tamamı kadındı. 1862 yılındaki bir İngiliz konsolosun raporuna göre Bursa'da toplam 9.000 işçinin %95'i kadındı. Bu işçi sayısı 50-60 bin nüfuslu Bursa'nın çalışan nüfusunun üçte biri kadardı. Gerçi, kadın işçilerin önemli bir bölümü köylerden gelse de, Bursa'daki çok sayıda kadın ve kız da fabrikalarda işçi olarak çalışmaktaydı.

Yine 19. yüzyılda Bursa'da yöneticilik yapan Ali Asaf, fabrikalarda çalışanların çoğunun köylü kızlar olduğu tespitini yapmıştı. (Ali Asaf 1308: 20)

1909 yılında Regis Delbeuf'a göre, çoğunlukla işçilerin Gündoğdu/Fledar'dan gelen Rum kadınları olduğunu yazıyor:

“Bursa'nın kadın nüfusu fabrikalara yetmiyor. Philador/Gündoğdu gibi bazı Rum köyleri önemli birer kaynak oluşturuyor. Yoğun çalışma dönemi başladığında, kervanlarla akın akın gelen genç kadınlar, ancak mevsim sonunda dönüş yapıyorlar. Bursa'da kadın işçi sayısı çok yüksek bir oranda arttı. Rum ve Ermeni kadın işçilere, Müslüman ve Yahudi kadınları da katıldı. Ücretlerin düzeyi, emeğin değeri ile dengelendi.” (Regis Delbeuf, *Le Voyage de Brousse..*, Constantinople 1906) Yine 1893 yılında Bursa'ya gelen Max Müller'e göre ipekçilik tamamıyla Rumların elindeydi.² İngiliz Viskonsülü Maling'e göre de 1869 yılında işçilerin yüzde 95'i Rum ve Ermeni idi. “Aralarında pek az Türk kadını vardı. Resmi makamlar Türk kadınlarının fabrikalarda çalışmalarını mümkün olduğu kadar engellemeye çalışırlar.”

Quataert'e göre; fabrika sahipleri, işgücündeki Rum tekeli kırarak emek arzını çeşitlendirmek istedi. Ermeni kadınların çalışabilmesini kolaylaştırmak için yerel piskoposlardan onay bile alındı. Ancak fabrika sayılarında görülen artış üzerine Ermeni kadınlar daha fazla ücret talep etti. Türk kadın işçilerin çalışmaya başlamasında bu olayın büyük bir rolü oldu. Genelde Türk ve Ermeni kadın işçilerin sayısı çok fazla değildi ve Rum işçiler ağırlıklı grup olarak çalışmaya devam etti. Ama bu yeni gruplar iş gücüne katılması, fabrika sahiplerine, kritik düzeyde emek sıkıntısı çekmeden veya ücretleri kabul edilemez düzeye çıkarmadan üretimi arttırma imkanı sağladı. Artık daha çeşitli etnik ve coğrafi bir havuzdan gelen emek arzı bollamış oldu ve ücretlerde buna uygun bir şekilde düştü.” (Quataert, 1987: 231)

20. yüzyılın başında Bursa'da dokuma sektöründe çalışan işçi sayısı da 2.100 civarındaydı. 1910 yazında Bursa'daki iplik fabrikasında 3 bin kadın çalışmaktaydı.³ İpek dokumacılığı sektöründe 1913'de üçü Bursa'da ve biri İstanbul'da olmak üzere dört fabrikada çalışan

² “Her sabah, büyük sepetler içinde ipek fabrikalarına açık sarı renkteki kozaları götüren ipekböceği yetiştiricisi güzel Rum kızlarını görüyorduk. Bizim Bursa'da bulunduğumuz sırada civar köylerden günde yaklaşık 100 bin tane koza geliyordu. Çekirge'de kadınlar bunları sıraya koyarak satışa hazırlıyordu. Kayıkların giydiği o ince, yollu, hafif ipeklier hep Bursa'da dokunuyordu.” (Müller, 1978: 125-130)

³ Nicole A.N.M. Van Os, “Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi,” *Toplumsal Tarih*, 39 (Mart 1997), s. 7- 10.

toplam 765 işçinin yüzde 63'ü kadındı. Aynı yılda ham ipek imalatı yapan 32 fabrikada çalışan 3.648 işçinin yüzde 95'i kadın ve küçük kızlardan ibaretti.⁴ (Kirpik 2004: 103)

1910'da da Bursa'daki ipek fabrikaları ile halı dokuma sektöründe çalışan kadın ve çocuklar grev yapmışlar, hatta bunu alışkanlık hâline getirmişlerdi.⁵

Yine Bursa Valisi, 1910 yılı Ağustos ayında Bursa ipek fabrikalarında çalışan işçilerin neredeyse tamamının kadın, genç kız ve çocuklardan oluştuğunu bildiriyordu.⁶

Çalışanların büyük bölümü Müslüman olmayan kadın işçilerdi.⁷ George Perrot, 1860'lı yıllara geldiğinde Bursa'da kadın işçilerini şöyle anlatır; "Mudanya'da çalışan kadın işçilerin tüm Rum. Mudanya'da Müslüman kadınların fabrikalarda işçi olarak çalışmalarına pek rastlanmıyor. Ancak Bursa'da bu böyle değildir; orada Rum kadınların yanı sıra Müslüman kadınlar da fabrikalara girip çalışıyorlar. Önceleri kadın işçi bulmakta zorluk çekilmişti. Rum ve Ermeni kadınlar, iş istemeye geldi. O münasebetle bir kaç Yahudi kadını müracaat ettikten sonra Türk kadınları bile onları örnek almış." Nitekim 1890 yılında bir hekim olarak fabrikaları denetleyen Dr. Mağmumi; Saray'a ait Fabrika-i Hümayun'u şöyle anlatmaktadır. "Tümü bir özel çalışma ile işliyor. Hele İslam, Hıristiyan kentli ve köylü fakir kız ve kadınların bir özel becerileriyle ipeği iplik haline koymaları saatlerce süren görülmeye değer bir manzardır." Bursa'da gayrimüslim kadınların yoğun olmasında işletme sahiplerinin daha çok gayrimüslimlerden oluşmasının da etkisi olabilir. (Kirpik 2004: 103)

George Perrot Türk işçilerine ilişkin şunları yazmıştı; "Şimdi ziyaret ettiğim bu fabrikada çalışan 100 kadın üzerine 10'u Türk'tü. Bu, kimsenin ümit etmediği bir sonuç. Söz konusu olayın çok önemli bir adım olduğunu vurgulamalıyız. Nitekim, böylelikle köklü görünümüne karşın, Müslüman ön yargılarının sanıldığı kadar güçlü olmadığı kanıtlanıyor. Burada bile yeni gereksinimler yaratıldığı ve verilen örnekler cazip olduğu için, töreler köklü bir değişmeye uğrayabilirler. Kozaların batırıldığı leğenlere dökülen sıcak su tarafından yaratılan atölyelerin sıcaklığı, dışarıdakine göre daha yüksek. Öte yandan bu odalar çok kalabalık. O yüzden Türk kadınları, sıcaklık tarafından etkilenmeden aynı zamanda hareketlerini engelleyen bir örtü giymezler. Onun içindir ki, söz konusu örtüyü çıkarma alışkanlığını edinerek, öteki kadınlar gibi yüzleri açık çalışmaya başladılar. Buna rağmen fabrikatörler ile ustabaşları sürekli atölyeleri dolaşiyor ve sık sık yabancılar da içeri giriyorlar."

"Türk kadınları ilk önce tanımadıkları biri görünce örtünecek gibi davranıyorlar. Ondan sonra bu geliş gidişlere alışıp, en azından atölyelerde üzerlerine dolaşabilecek olan gözlerden rahatsızlık duymuyorlar."

"O yüzden ahlaksız kadınlar değillerdir. Öteki Türk kadınlarına göre erdemleri aynı. Herkesin önünde çalışmaya karar vermişlerse daha fakir veya daha çalışkan olduklarından. Cinsler atölyelerde karışmadıkları ve bu sanayi sağlıklı bir empoze etmediği için, işçilerin ahlaki değerleri yozlaşmış. On yıl önce bu kadınlar bir yabancıya yüzlerini göstermeye asla razı olmaz ve kocaları bu davranışa izin vermezlerdi. Fakat bugün Türk kadınları Müslüman kültürü unutmaya iten bu iş için gittikçe daha çok müracaat ediyorlar. Üstelik bu Müslüman toplumun en keskin geleneklerinden biridir. Müslüman ailesinden Hıristiyan ailesini ayıran bu derin fark gitgide yok olma eğilimindedir."

"Feda ettiği bir önyargı karşılığında kadın, alın teriyle ve onurlu bir şekilde kazandığı bir maaş alabilir. Böylelikle, bence ekonomik devrimin sayesinde Doğu'da çok ilerleme kaydedilecek. Çoktan beri Bursa'ya yerleşmiş olan M. Seon büyük bir fabrika kurdu ve üstelik konsolos yardımcısı unvanının sayesinde tüm bu bölgede herkesten çok saygı görüyor. Atölyelerde en

⁴ Osmanlı Sanayii, s. 131-138.

⁵ BOA., *DH.İDAOI!*1. Lef: 1, (20 Şubat 1911)

⁶ BOA., *DH.İD.* 107/17.Lef:4, 21 Ağustos 1910)

⁷ Çalışanlar arasında Müslüman kadınlarında olduğunu belirten kaynaklar vardır. Darkot'a göre Türk kadın işçilerin ilk defa fabrikalarda çalışmaya başladıkları şehir Bursa'dır. (Besim Darkot, İA, s.808)

çok para kazanan ve en verimli olan ırkın hangisi olduğunu soruyorum. En aktif olan kadınlar Rumlar imiş. Ermeni kadınları ikinci sıraya geliyor. Türk kadınları en kötü çalışanlarıymış. Ne övgü ne de tehdit onları etkiliyormuş. Genelde erkekler arasında da Rumlar en etkin ve en zeki işçilermiş. Fakat bir işin sonunu getirmek veya denetlemek için Mösyö Seon, Ermenileri tercih edermiş. Onları daha vefalı, daha özenli ve ağırbaşlı buluyor. Bu iki ırk zaten olağanüstü bir beceriyle bu büyük sanayinin ilerlemesine ve kendisiyle getirdiği yan endüstrilerin kuruluşuna büyük katkıda bulundu.”

19. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'ya gelen Hayrullah Efendi de bu konuda şunları yazmaktaydı: "Muradiye tarafında yüzden çok koza fabrika bulunup, bu fabrikalarda Müslüman ve Hıristiyan kızları karışık olarak çalışırlar. Ustaları dahi kadın olduğundan iki millet arasında bu ilişki muhabbet ile sürmektedir. Fakat bu kızlar başlarına birer ince tülbent örtüp tümü kız-erkek birlikte çalıştıklarından, ustabaşı olan Frenk ile yüz-göz olunca, söz konusu tülbentlerin kalkacağına kuşkusuzdur." Ancak yine de Müslüman kadınların işçi olarak fabrikalarda çalışması süreci gayrimüslim kadınlara nazaran daha yavaş işlemişti. (Aktar 1996: 124)

Görüldüğü gibi gezgin ve konsolosluk raporlarındaki verilerine bakarak fabrikalarda kadın işçilerin çalışması, Bursa'nın toplumsal yaşamında büyük değişiklikler yaratmıştı. Ancak gezginlerin belirttiği gibi ilk aşamada kadın işçilerin yüzde 95'i Rum ve Ermeni idi. Aralarında pek az Türk kadını vardı. Gezginlerin ifadesine göre Bursa'daki resmi makamlar da Türk kadınlarının fabrikalarda çalışmalarını mümkün olduğu kadar engellemeye çalıştığını görmektedir.

3. İşçilerin Çalışma Koşulları

1900'lü yıllarda Bursa'ya gelen Regis Delbeuf da Bursa'daki işçi sorunlarının başka yerlerdekinden farklı özellikler gösterdiğini yazmaktadır: "Burada eksik olan, işçiye iş değil, tam tersi işe işçi yetişmiyor. Patronlar, köylere gidip işçi aramak zorundalar. Çünkü Bursa'nın kadın nüfusu fabrikalara yetmiyor." (Yurt Ans, 1646) 1895 yılında bir iş müfettişi olarak Bursa'ya gelen Dr. Mağmumi, Bursa'da işçilerin sağlık koşullarının iyi olmadığını tespit etmişti: "Mahalleler arasında 30-35 kadar ipek fabrikası vardır. Sağlık kontrollerinde hemen hemen hepsini gezdiğimi söyleyebilirim. Her fabrika imalathane ve koza deposu olmak üzere iki binadan oluşmaktadır. Ayrıca işçi odaları gibi ekler de vardır. İmalathane, yani iş salonunda iki sıra çarklar vardır. Sıcak ve soğuk su dolu tavalar ve leğenler bulunur. Boydan boya geçirilmiş iki borunun her tava ve leğen hizasında muslukları vardır. Sular buradan gelir. Her tava önünde bir işçi oturmuş, sıcak suya atılmış kozalardaki ipliği çözüp çarklara sarmaktadır. Sıcak suya dayanabilmek için parmaklarını sık sık diğer leğendeki soğuk suya daldırırlar. İş salonunda pişen kozaların buharı ve kokuşması işçilerin sağlığını tehdit etmekte, fakat fabrikatörler bu konuya hiç önem vermemektedirler. Köyden gelen işçilerin yattıkları yerlerde karanlık ve rutubetlidir." (Mağmumi, 2001: 46)

"Yüksek yerlerden Bursa'ya bakılırsa bir çok baca görülür ki hepsi ipek fabrikalarını gösterir. Hepsi günde birkaç kez iş veya paydos düdüklü çalarlar. Birkaç gün bu buhar düdüklülerini işittikçe Şirket-i Hayriye vapurlarını anımsar ve kendimi Köprübaşı'nda sanırım." (Mağmumi, 2001: 30) Mağmumî bu fabrikaların islah edilmesi gereken bir çok yönünün olduğunu belirterek şöyle demektedir:

"Öncelikle fabrikalar çok pis kokuyor. Havalandırma son derece yetersiz. İkincisi işçilerin çoğu köylü olduğundan geceleri orada kalıyorlar. Kaldıkları yerler havasız, basık ve pis yerler. Üçüncüsü; fabrikatör en az masrafla çok iş çıkarmak istediğinden günlük 13-14 saat işliyorlar. Günde yarımşar saatlik iki paydosları var. Bu kadar çalışmaya hem de leş kokusu içinde insan bedeni dayanmaz. Diğer önemli sorun da, çalışanların çoğu köylerden çeyiz parası vs. için gelen Hıristiyan genç kızlar olduğundan, bunların pek çoğu yazıcı ve fabrika bekçisi gibi kişilerin kandırmalarına kapılarak namuslarını yitirdikleri ve utanç içinde köylerine döndükleri söylenir." (Mağmumi, 200: 46)

Mağmumi'nin belirttiği gibi Bursa fabrikalarında çalışanların durumu pek de iç açıcı değildir. Ağır şartlarda uzun zaman ve düşük ücretle çalışmaya mecbur edilmektedirler. 1860'lı yıllarda George Perrot'a göre de işçinin koşulları iyi değildi: "Yazın ortalama 14, kışın ise 5-6 saat çalışıyor. İş günü her zaman güneşe göre hesaplanıyor. Kadınlar yalnız 5-6 kişilik guruplarla fabrikaya gelip erkek olarak ustabaşından başka hiç kimseyi bulmuyorlar. Kozaların batırıldığı leğenlere dökülen sıcak su tarafından yaratılan atölyelerin sıcaklığı, dışarıdakine göre daha yüksek."

İşçiler, ağır şartlarda uzun zaman ve düşük ücretle çalışmaya mecbur edilmekteydi. Üstelik sektör çok hızlı patlama ve durgunluk dalgalanmaları gösteriyordu. İş saatleri mevsime göre oynuyor, istihdamın kendisi de, fabrikalara ham madde sağlayan koza üretiminin mevsimlik niteliğine bağlıydı. İpek çeken işçilerin çoğu tarım yapan köylü ailelerine mensup olup geri kalan işçilerin çoğu da kentlin fakir kesiminden geliyordu. Bu çocuk işçilerin ücretleri aileye ek gelir olarak görülüyordu. Genel olarak, bu işletmelerdeki işçilere az ücret verilmekteydi. Ücret ölçekleri üzerinde kontrolü ele geçiren işverenler, ücretleri devamlı belli bir düzeyde tutardı. Bunda işçilere olan talebin azalması da etkili olur. (Quataert 1987: 234-235)

1892 yılında bir süre Bursa'da yaşayan Mehmet Ziya'nın gözlemlerine göre de işçilerin durumu çok kötüdür: "(Bursa'daki) fabrikaları yavaş yavaş dolaştık. Tümü bir özel çalışma ile işliyor. Hele İslam, Hıristiyan kentli ve köylü fakir kız ve kadınların, özel becerileriyle ipeği iplik haline getirdiği saatlerce süren çalışması görülmeye değer bir manzaradır. Hükümetin desteği ile ipekçiliğin gelişmesi çok dikkat çekicidir. Bursa'daki ipek fabrikalarının üretimi yerel gereksinimlere ihtiyaç veriyorsa da, buralarda kullanılan makineler bir vakit daha ıslah edilecek olursa, üretim çok daha artacaktır." (Mehmet Ziya, 1328: 116)

Fabrikalarda kadınların çalıştırılmasının en önemli sebeplerden biri, fabrika sahiplerinin ucuz iş gücü istemesiydi. Bir diğer neden de işin mevsimlik olmasıydı. Bu alanda çalışan kadınlar, aynı zamanda, tarımsal üretime de katılıyorlardı. Zaten, Bursa'da ipek dokumacılığı ile birlikte en yaygın iş kolu tarımdı. Fabrikada çalışan işçilerin hepsi, fabrika tarafından basılan bir iş pasosuna (working pass) sahipti ve bu kağıt olmaksızın, şehir içinde, başka bir fabrikada iş arayamazlardı.⁸

24 Kasım 1869 tarihinde İngiliz Viskonsülü Maling'in, Bursa'daki zanaatkarların ve diğer çalışanların durumlarına ilişkin raporuna göre; Bursa işçi ve işveren ilişkileri temelde "bir günlük işe bir günlük ücret" diye tanımlanabilirse de, bazı işlerde aylık sözü telâffuz edilebildiğini yazar: "Sözlü ya da yazılı iş akitlerini düzenleyen bir yasa yoktu. Sadece şeref ve haysiyete dayalı bir tür uygulamadan dolayı hem işçinin, hem de işverenin çok büyük sıkıntısı olduğu muhakkaktı. Çalışma saatleri güneşin doğuşundan batışına kadardır. Yaz mevsiminde 13, kışın 8 saat kadardı. Bu iş saati çok uzun görünse de, kırsal alanda çalışan işçilere göre daha fazla değil, tersine hafif ve daha sağlıklı bir işti. Fabrika işçiliği, genç kızlara tarlada ya da evde çalışmaktan daha çekici gelmekteydi. Ancak bir ipek fabrikasının sıcak ve rutubetli havasının genç bir insanın fizik gelişmesi için elverişsiz olduğu kaçınılmazdı. Bursa, başkent yakınlarında olduğundan, burasının fazla işgücü emmesi nedeniyle ücretler, ülke ortalamasının bir miktar üstündedir. Yine de ücretler İngiliz çalışan sınıflarının ücretlerinin o kadar altındadır ki, bir İngiliz işçisi yerli bir ustanın aldığı ile ancak aç kalmayabilir. İngiliz işçisinin yerli işçiden daha nitelikli olması sonucu değiştirmez, çünkü halkın zevk ve tercihlerini ucuz ve düşük kaliteli mallar karşılamaktadır.

İngiliz Viskonsülü Maling'e Bursa'daki fabrika işçilerinin yüzde 90'ı kadın olup, daha ayrıntılı yüzde dağılımı şöyle yapmıştır:

Yetişkin işçilerden; çıkırkçı yüzde 65, tasnifçi 10, tarakçı 4, bükümcü 2, gözcü ise yüzde 3'tür. Kız işçilerde ise; yüzde 10'u çırpıcı, yüzde 2 çıraktır. Ayrıca gözcü, makinist ve paketçi

⁸ Şeker, a.g.m, s. 118.

görevlerde toplam yüzde 4 kadar erkek işçi çalışmaktadır. Böylece her yüz çırık için 100 çırıkçı, 54'ü yardımcı olmak üzere toplam 154 işçi gerektirdiği anlaşılır. Şu anda 90 fabrikadan 75'inde 3.520 çırık başında 5.215 işçi çalışmaktadır. Bunun dökümü şöyledir: Yüzde 84 ya da 4.549 yetişkin kadın, yüzde 12 yada 449 kız çocuğu ile, yüzde 4 ya da 217 erkektir.

İngiliz Viskonsülü Maling'e göre, tatiller göz önüne alınırsa bir yılda 260 çalışma günü olmakla birlikte, 1858 yılından beri mahsulün cevap vermesi yüzünden fabrikalar yılda 200 günden fazla çalışmamaktaydı. Böylece, fabrikalar tarafından işçilere yapılan toplam yıllık ödeme 48.300 pounda ulaşmaktaydı. "Çalışma günü doğal günden ibarettir. Yemek ve dinlenme için bir buçuk saat çıkarılırsa, çalışma süresi mevsimine göre 7.5-13.5 saat arasında değişmekte. Böylece ortalama 10.5 saatten fabrikalar tam kapasite ile çalıştığında haftalık 52.5 saat; ancak son yıllarda 42 saatlik program uygulanıyor. Bu süreler aşırı görünmese de, çalışma saatlerinin çok eşitsiz dağılımı, işçilerin fizik takatlerinin çok üstüne çıkan bir çalışma sisteminin tüm sakıncalarını taşımaktadır. Uzun ve sıcak yaz günlerinde yetişkinlere bile ağır gelen 13.5 saatlik çalışma çocuk işçiler için çok zararlı olmaktadır. Avrupa'daki iplikçiler iş saatlerini yıl içinde daha eşit yayarak işçilerin enerji ve dikkatlerinin her mevsimde belli bir düzeyin altına düşmemesine çalışırlar. Aslında bu beklenti oralarda bile iyice saçma görünürken, kimsenin özelliklerini bilmediği Doğulu işçilerin böyle bir uygulamaya şaşıracakları anlaşılır."

Dönemin gazeteleri de sorunu dikkatle sayfalarına taşıdığı görülür. Nitekim Ertuğrul gazetesine ait 1910 tarihli "Fabrikalar ve Amele Hayatı" adlı bir makalede işçilerin çalışma şartlarının ağırlığından bahisle ücretlerinin de yetersiz olduğu belirtilmişti.⁹ Bursa fabrikalarında çalışan kadın işçilerin ücretlerinin az olması meselesi vilâyet meclisinde gündeme gelmişti. İşçilerin kötü koşullarda çalıştıkları yönünde şikâyetler dile getirilmişti.¹⁰ (1325 Vilayet Zabıtları, s.87)

İşçi ücretleri ve fazla çalışma saatleri konusunda Bursalı işçiler, 1909 yılında Hükümet'e bir müracaatta bulunmuş ve çalışma saatleri ile ücretlerinin bir düzene bağlanmasını istemişti. Sadaretçe/Başbakanlıkça bir yönetmeliğin hazırlanması istemişti. Ancak yine de sorunlar çözülemeyince işçiler, bir yıl sonra greve gitmek zorunda kalmıştı.

4. İşçi Ücretleri

⁹ "Şehrimizde kain fabrikalarda çalışan amelelerin aldıkları ücret, derece-i kifayede midir? Esaret-i cari olduğu zamanlarda, bunu kimsenin düşünmediği ve esasen şayan-ı ehemmiyet görülmediği ve bilahare uyanan doğru bir hüsn-ü melailenin bütün ehemmiyetini meydana çıkardığı tarihle müsbettir. Hâlâ bir devre-i iktisadi denilebilen asr-ı hazırda birçok teşebbüsât-ı azimeye iktidar olununca ücret meselesi, gerek içtimai, gerek iktisadi mesainin en mühimi olduğuna kanaat-ı kamile hasıl olmuştur. Herşeyin hayret-i feza bir surette terakki ettiği şu zamanda kazaen anlaşılmıştır ki, sanayiinin terakkiyatı ile ameleye verilen ücretler arasında bir irtibat var. Şehrimizde bu gün bir hayli menafi temin eden ve mecra-i tekamüle sevk edilecek olursa istikbâlde en şerefli saadetler vaat eyleyen sanayiden beri ve hatta bir habis ipekçiliktir. Biz bu mühim sanatın tarihi tekamüle konması için ne gibi esbaba tevessül etmek lüzum geleceğini yazacak değiliz. Yalnız terakki veya inhitata ücret meselesini ne kadar tesiri olduğunu göstermeye çalışacağız. Fikrimize göre bu tesiratın katiyetine inanılmadıkça esbab-ı terakki hakkında her ne söylene bir hande-i istihgaf ile karşılanacaktır. Maruzlarımız maksat para kazanmak değil mi? İşte biz az para ile birçok zaman amele çalıştırarak matlup olan kazancı elde ediyoruz. Hem amele rızalarıyla işliyor, çalışıyor. Cebren değil. Böyle kolaylık var iken başka suretle tatbikata mı girişelim? "Fen dairesinde hareket edelim diye, birçok zahmetlere mi girelim" diyeceklerdir. Fakat bu sözlerin ne kadar aldatıcı muhrib-i insaniyet bir fikir olduğunu ve bugünkü kazancın ne kadar mevkut ve atinin zararına olarak elde edildiğini evvelen umarda izah etmek lüzum gelir. Dünyada hiçbir sanat yoktur ki, rekabet denilen kanun-ı azimenin sedamat-ı mühişesine maruz olmaktan mahzun ve azade kalabilin. (...)" (Ertuğrul, 15 Nisan 1910, Sayı 4, s. 1)

¹⁰ Hüdavendigâr Vilayeti Meclisi Umumi 1324-25 Seneleri Muzakeratı, Bursa 1326, s. 111.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde işçi ücretlerinin tayin ve tespitinde serbest piyasa şartları geçerliydi.¹¹ Aksine bir sınırlandırma konulmamıştı, asgari ücret kavramı yoktu. İşçiler serbest piyasada emek arzında bulunuyorlar, işverenin sunduğu şartlarda ve ücrette çalışmak isterlerse işe talip oluyorlardı. İşçiler farklı şekillerde ücret alıyordu. Çoğunlukla tarım ve inşaat sektöründeki işçiler, yevmiye denilen günlük ücretle çalışırken,¹² özellikle devlet fabrikalarında "maaşlı" olarak adlandırıp aylık ücret alanlar da vardı. Ancak ipekçilik sektöründe ise genellikle "parça başı" ücret anlaşması yapılırdı.¹³ Ancak Bursa'daki işçilerin kötü koşullar altında çalıştığını ve düşük ücret aldığını bazı gezginler reddeder. Hatta çok yüksek ücret aldıkları bile savunulur.

İngiliz Viskonsülü Maling, (Bursa'daki Zanaatkarların ve diğer çalışanların durumlarına ilişkin raporuna göre, 24 Kasım 1869 tarihinde İşçilerin günlük ücretleri şöyle belirlenmişti:

Mermer işçisi, 5 şilin, taşçı 3-5, duvarcı 2-3, sıvacı 3-4, marangoz 3-4, doğramacı 4-5, sandıkçı 5-6, taşocağı işçisi 2-3, madenci 1-2, makinist 4-6, demirci ustası 2-4, demirci kalfası 1-2, badanacı 3-4, badanacı kalfası 2-3, bakırcı 1-2, tunç dökümcü 1-2, kalaycı 1-2, silah ustası (kamacı) 1-2, gümüş ustası 2-3, bıçakçı 1-2, nalbant ustası 2-3, nalbant kalfası 1-2, semerci1, duvar boyacısı 2, debbağ 2, kumaş boyacısı 1.5-2, fıçı 1-1.5, terzi 1, kunduracı 1-2, kasap 1, fırıncı 1-1.5, bahçıvan 32-40 (aylık) değirmenci 60 (aylık) tuğlacı 40-50 (aylık), çömlekçi 24-31 (aylık), el dokumacısı 1-2, nakkaş 1, iplikçi kız 1-2, ipekçi ustabaşı kadın 2, keçeci 1-1.5 şilin almaktaydı.

İngiliz Viskonsülü Maling "Buradaki ücretler Türkiye genelinden yüksek görünse de diğer ülkelerdeki standart ücretlerden daha düşüktür. Ancak, işçilerin kira vermedikleri, bir parça toprakları olduğu ve buradan bir yan gelir elde ettikleri unutulmamalıdır. Ayrıca, buradaki zaruri maddelerin maliyeti birçok gelişmiş ülkeden daha düşük olup, işçilerin başlıca gıdaları sebze türündendir. Yerli işçinin basit ihtiyaçları ve gelenekleri göz önünde tutulduğunda iyi bir ücret aldığı ve kendi anlayışına göre rahat bir yaşamı olduğu söylenebilir. Yine de sosyal durumuna göre ödediği vergi, bazı mali önlemlere karşın ağırdır. Gelir vergisinden bile muaf değildir. Vergi yükü en zayıfın sırtına yüklenmiştir."

"Çıkrıkların ücreti, diğer ücretleri de belirleyen bir örnektir. Fabrikaların ilk açıldığı dönemde, 1846-50 yıllarında, çıkrıklar günde 3/4 kuruş alırlardı. (5.5-7.5 peni) 1857 yılında ücretler 10 kuruşa kadar yükseldi. (1 şilin 6.5 peni) Son 14 yılda 6-8 kuruş arasında değişiyor. (11 peni ile 1 şilin 2.5 peni) Çalışanların her zaman tek bir ücret aldığı söylenemez. Ücret iş saatlerine göre ki, bunun süresi güneşin doğuşu ile batışı arasında, mevsimine göre değişir. Günde; yazın 8, ilkbahar ve sonbaharda 6, kışın ise 4 kuruştur. (11 peni) Çeşitli işçilerin toplam günlük gelirleri de bu hesaba göre aşağıdaki tabloda gösterilmiştir."

19. yüzyılın başında Delbeuf'a göre; ipekçilere 5,7 kuruş, çıkrıkçılara 2,5-3,5 kuruş gündelik getiriyordu. "Çok iyi kurulmuş bir denetim ve pirim sistemiyle, becerikli işçiler her zaman kazançlı çıkıyordu. Ancak yarım yüzyıl öncesin bir işçi gündelik olarak 10-12 kuruş alabiliyor." Bursa'daki işçi ücretleri her zaman diğer bölgelerdeki işçi ücretlerine göre daha düşüktü. İplik ve diğer dokuma imalâtında çalışan işçiler ise bir çok yerdeki halı dokuyuculara göre daha yüksek ücret alıyordu. 1902 yılında İstanbul'daki iplik fabrikasında çalışan işçiler 2-10 kuruş alırken Adana'dakiler 5 kuruş alıyordu.¹⁴ 1907'de Adana'da çırçır fabrikasında çalışan

¹¹ 1910 yılından bir sene önce Bursa valiliğinin Bursa'daki fabrikalarda çalışan kadın işçilerin çalışma şartlarının ve ücretlerinin düzeltilmesiyle ilgili bir başvurusunu Şura-yı Devlet; memlekette "serbesti-i say i amel" olduğu gerekçesiyle reddetmişti. (BOA, *DH.İD.* 107/17.Lef:2. Lef:2, (9 Nisan 1911)

¹² Bunların ücretleri bilindiği kadarıyla her gün değil, haftada bir ödeniyordu. Cuma gününün tatil olması sebebiyle haftalıklar Perşembe günü verildi.

¹³ Quataert, *İmalât Sektörü*, s.279, Şamda dokuma işçisi olan kalfalar parça başı ücret alırlardı. Vatter, "Militan Tekstil Dokumacıları," s.64.

¹⁴ Quataert, *İmalât Sektörü*, s.87-88.

bir işçi ise bedava yemek yeyip, haftada 1.2 ile 4 kuruş arasında para alıyordu.¹⁵ 1910 yılında Bursa ipek fabrikalarında amele yevmiyeleri 100 para ile 6 kuruş arasında değiştiği anlaşılmaktadır. (BOA, *DH.İD*, 107/17.4)

1890 yılında her fabrikada mancınık sayısına göre, bu işçilerin tamamı şehirli-köylü kız ve kadınlardır. Aldıkları günlük ücretleri, beceri ve yeteneklerine göre farklı düzeyde olduğundan, mevsime ve mahsule göre 3-6 kuruş arasında değişmekteydi. *İştirak* gazetesine göre, bu tarihte Bursalı kadın işçiler ancak günde beş kuruş alabilmekteydi. Hatta çoğu ancak 2-3 kuruş kazanıyordu. Çalışma saatleri ise oldukça ağırdı. Günde 14 saat çalışan işçiler, sabah gün ışımadan işe başlarlar, gece karanlığına kadar çalışırlardı. Bu durum, işçilerin hemen hemen hepsinde ciddi rahatsızlıklara neden olmaktaydı.

20. yüzyılın başında Hasan Taib'e göre de; "Her fabrikada 60-100 kadar işçi, toplam olarak 3.150 kadar işçi çalışmaktadır ki, bunlar haftada 62.500 krş. kadar bir değer yaratmaktadır. Bu işçilerin tümü kentli veya köylü kız ve kadınlardan oluşmaktadır. Ücretleri ise kişiye göre ve mevsimine göre 603 krş. kadardır." (Hasan Taib, s. 10) 1892 yılında Mehmet Ziya'nın gözlemlerine göre "İşçiler haftada 62.500 krş kadar ücret almaktadır. İşçilerin günlükleri beceri ve yeteneklerine göre 3-6 krş kadar değişmekteydi."¹⁶ (Mehmet Ziya 1328: 116)

George Perrot, 1860'lı yıllara gelindiğinde Bursa'da işçilerin aldığı ücretler konusunda şunları yazar: "Yazın ortalama 14, kışın ise 5-6 saat çalışıyor ve ortalama günlük ücret yedi kuruştur. (1 Frang 26 santim) Zaten maaşlar 3-12 para arasındadır. İş günü her zaman güneşe göre hesaplanıyor. Kadınlar yalnız 5-6 kişilik guruplarla fabrikaya gelip erkek olarak ustabaşından başka hiç kimseyi bulmuyorlar."

1913 yılına gelindiğinde Bursa'daki işçilerin ücretleri Osmanlı sanayisi içinde en düşük düzeydeydi. Nitekim 1913 yılında Bursa'da günlük ücret 5,3 kuruştur. Oysa İstanbul'da 14,1, İzmir'de 12,4 kuruştur. Diğer illere göre ücretler oldukça düşü olması ipek fabrikalarında çocuk ve kadınları çalıştırılmış olmasıdır. (Eldem, 1994: 142) Genellikle erkek olan ortalama bir Osmanlı fabrika işçisi 12-15 kuruş ücret alıyordu. Tekstil işçileri günde ortalama 6,1 kuruş, ipekli dokumacıları 6 kuruş alırken, çoğu kadın olan ipek iplik çekim işçileri yalnızca 4 kuruş kazanıyorlardı. (Quataert 1987: 234-235) 1913'te sanayi sayımı alanına giren yerlerde yün iplik imalâtında çalışanlar, ortalama 8.4, ham ipek imalâtı yapanlar 4, ipek dokumacılığı yapanlar 6.85, diğer dokumalarda çalışanlar da 5.4 kuruş günlük ücret alıyordu.¹⁷ 1913 yılında ipek fabrikalarında çalışma günü toplamı 153, 1915 yılında ise 125 idi. Günlük çalışma, iki saati paydos olmak üzere toplam 14 saattir. Günlük ücret ise 4 kuruş kadardı (Ökçün 1970: 154-161). Bu koşullar Cumhuriyet döneminde giderek iyileştirilmişti.

5. 19. Yüzyılda Bursa İşçisinin Özelliği

Bursa şehrinde filatür fabrikalarının kurulmasıyla emek arzının özgün niteliklerinden kaynaklanan bazı ilginç gelişmeler yaşandı. 1900'lü yılların başında gezgin Regis Delbeuf'a göre Bursalı işçiler çok para alıyordu. Çoğunlukla Gündoğdu/Fledar'dan gelen Rum kadınlarının fabrikalarda çalıştığını yazan Delbeuf, Bursa'daki iş potansiyelini de şu ifadelerle tespit etmişti:

¹⁵ Quataert, *İmalât Sektörü*, s.80.

¹⁶ 1900'lü yılların başında Bursa'daki her fabrikada ortalama 60-100 kadar işçi, toplam olarak 3.150 kadar işçi çalışmaktaydı (Hasan Taib, s. 10). 1313/1895 Salnamesine göre de her fabrikada, mancınık miktarına göre 60-100 kadar işçi bulunmak üzere toplam olarak 3.150 işçi çalışmaktadır. Bunlara haftada 62.500 kuruş ödenmektedir. Salname kayıtlarına göre işçilerin tümü fakir kadın ve kızlardan oluşmaktadır. Günlük ücretleri de mevsimine göre 3-6 kuruş arasında değişmektedir (1313/1895 Salnamesi, s.267). 1907 Salnamesine göre Bursa'daki fabrikalarda 8.000 kusur işçinin bulunduğu yazılmaktadır (1324 Salnamesi, s.278).

¹⁷ Osmanlı Sanayi, s. 111-139.

“Bursa’da işçi sorunu, başka yerlerdekinden daha değişik özellikler gösteriyor. Burada eksik olan, işçiye iş değil, tam tersi işe işçi yetişmiyor. Patronlar, köylere gidip işçi aramak zorunda. Çünkü Bursa’nın kadın nüfusu fabrikalara yetmiyor. Philador/Gündoğdu gibi bazı Rum köyleri önemli birer kaynak oluşturuyor. Yoğun çalışma dönemi başladığında, kervanlarla akın akın gelen genç kızlar, ancak mevsim sonunda dönüş yapıyorlar. Tüm bu süre boyunca az gıda ile yetinilip fabrikalarda yatıp kalkarak, bir tür ekonomik komün yaratıyorlar. Böylece, çalışmalarından elde ettikleri kazancın hemen hemen tümünü harcamadan köyelerine götürüyorlar. Bu iş, ipekçilere 5,7 kuruş, çıkırcılara 2,5-3,5 kuruş gündelik getiriyor. Çok iyi kurulmuş bir denetim ve pirim sistemiyle, becerikli işçiler her zaman kazançlı çıkıyor. Çekilen ipek, doğru bir biçimde tartılıyor. Elde edilen koza miktarıyla karşılaştırılması, her ipekçinin ücretini ortaya çıkarıyor. En yüksek ücret günde 8 kuruşa çıkabiliyor. Ancak hiçbir zaman bunu aşmıyor. Geçmiş yıllarda ücretler, bu sanayinin geleceğini tehlikeye sokacak düzeye yükselmişti. Yarım yüzyıl önce bir işçi gündelik olarak 10-12 kuruş alabiliyordu. İpeğin satış fiyatının yüksek olmasına karşın el emeğinin böylesine yüksek oluşu bir tehlikeye yol açabilecekti. Neyse ki çözülmesi en zor sorunlar, genellikle kendi kendine çözülür. Burada da öyle oldu. Dokuma fabrikaları, bir işgücü bunalımı çıkarmaksızın büyüyebildiler. Çünkü kadın işçi sayısı çok yüksek bir oranda arttı. Rum ve Ermeni kadın işçilere, Müslüman ve Yahudi kadınları da katıldı. Ücretlerin düzeyi, emeğin değeri ile dengelendi.” (Aktar 1996: 127)

Fabrikalarda kadınların çalıştırılmasının en önemli nedenlerinden biri, fabrika sahiplerinin ucuz iş gücü istemesiydi; bir diğer neden ise işin mevsimlik olmasıydı. Bu alanda çalışan kadınlar, aynı zamanda, tarımsal üretime de katılıyorlardı. Zaten, Bursa’da ipek dokumacılığı ile birlikte en yaygın iş kolu tarımdı. Fabrika da çalışan işçilerin hepsi, fabrika tarafından basılan bir iş pasosuna (working pass) sahipti ve bu kağıt olmaksızın, şehir içinde, başka bir fabrika da iş arayamazlardı.¹⁸

Kırsal alanda toprak-insan ilişkilerinde herhangi bir temel değişme yaşanmadığı için, geçici özellikleri ağır basan bu işgücünün “köylülükten kopuşunu” gerçekleştirmeye yetmemişti. Civar köy ve kasabalardan Bursa’ya gelen Gayrimüslim kadın ve çocuk işçilere şehirde ikamet etmek için ev aramak bile anlamsız gelmiş olmalıdır ki fabrikada yatıp, “çeyiz parasını” kazandıklarına inandıkları an fabrikayı terk edip köyelerine dönmekteydi. Özellikle kırdaki yaşayan işçilerden çoğunun ekilebilir birkaç dönüm arazisi vardı. Bunu ailesiyle birlikte ekip-biçer ve kendine ek bir gelir sağlamaktaydı. Fabrika işçiliği, tarımdaki mevsimlik işçiliğe benzer bir yapı arz etmektedir.

6. Çalışma Olanaklarını İyileştirme Çabaları

Çok yoğun işçinin çalıştığı Bursa’da, işçi sorunları yaşamaya başlayınca ilk devreye giren kurumlardan biri Bursa Ticaret ve Sanayi Odası (BTSO) olmuştu. İşçi sorunlarını çözmek, fabrikatör olan üyelerinin sorunu çözmek anlamına gelmektedir. Bu nedenle de işçi sorunları sıklıkla BTSO’nun gündemine gelmişti. Nitekim 18 Haziran 1889 tarihinde kurulan BTSO’nin ilk alınan kararlardan biri işçi sorunlarıydı. 23 Temmuz 1889 tarihli toplantıda alınan karar şöyleydi:

"Fabrikatörler tarafından işçiler hakkında öne sürülen sorunların çözülmesi konusunda yönetim kurulumuz tarafından, Papasyan Efendi, Bay Kostan Efendi ile Filibeli Kirkor Efendilerden oluşan üç üyeli bir komisyon oluşturulmuştur. Daha sonra görüşmeler, gelecek Salı günü tamamlanmak üzere ara verilmesine karar verilmiştir."

"1858 ve 1860 tahrirlerinde de insanların sanayi ve ticari faaliyetlerinden elde ettikleri kazançlar da tespit edilmesi için BTSO tarafından bir çalışma yapılması istendi. Ancak bu devletin uygulamaya koyduğu yeni veriler içindi. İlk kez, binde üç oranında bir gelir vergisi

¹⁸ N. Şeker, a.g.m, s. 118.

konu. Temettü vergisi olarak adlandırılan bu vergi 1878'de % 4'e, 1886'da % 5'e yükseltilmişti. Ayrıca bu tarihte maaşlar ve ücretler de bu vergilerin konusu haline getirildi. Yaşanan tüm sorunlara, bir de Bursa'daki ipek fabrikalarında çalışan kadın işçilerinden alınan temettü vergisinin haksız olduğuna dair şikâyetler eklendi. Temettü vergisi, BTO ve İl Meclisinde ayrıntılı bir biçimde tartışılarak çözüme ulaşması için hükümete iletildi. İl Genel Meclisi'ndeki birçok üyenin verdiği bir önerge ile temettü vergisinin düşürülmesi istendi.

İşçilerle ilgili ilk olumlu gelişmeler Meşrutiyet döneminde, özellikle de milli iktisat kavramı çerçevesinde uygulamaya konulduğu gözlenir. Nitekim Bursa'da işçi çalıştıran fabrikalar, azınlık ve yabancılara aitti. Bu nedenle devletin, bugünün aksine, o yıllarda işçiyi hararetle savunan taraf olduğu gözlenir. Hem İl Genel Meclisi, hem Belediye hem de basında işçiler lehine çalışmalar gözlenir.

Örneğin Meşrutiyet döneminde, Türkiye'de çalışma saatleri fikri gelişmemişti. Bu konuyla ilişkin 22 Eylül 1909'da yerli ve yabancı fabrikatörler BTO'ya davet edilerek bir toplantı yapıldı. Sağlık Müfettişi Haydar Bey de bu toplantıya katıldı. Raporu göre Haydar Bey'in gördükleri "esef nümadır(acıkl)" idi. Fabrikatörler, işçi ücret ve saatlerinin iyileştirilmesi konusunda görüşler ileri sürüp ve toplantıda bir ortak karara varıldı. Sonuç bir tutanakla kayda alındı: "Halen ve gelecekte bu alanda alınacak önlemlerin devletin tüm şehir ve kasabalarında, hatta köylerinde uygulanması" gibi genel bir karardı bu. Bir tutanakla karar kayda alındı. Bu toplantı tutanağı Ticaret ve Nafia Bakanlığına gönderildi.¹⁹ Ancak bu kararlar uygulamaya konulamadı. Fabrikalardaki iş saatlerindeki düzensizlikteki kargaşa devam etti. Nitekim ancak alınan kararlar uygulanamadığı belirlendi. BTO, "Gerek yerli, gerekse ecnebi fabrikatörler, yine evvelki gibi, bazısı gecedan bazısı pek erken amelelerini toplayıp işletmekte olduklarını" tespit ederek, alınan kararların uygulanmadığı tespit edildi.²⁰ (Üsküdarı 1972: 75)

¹⁹ Durum Ticaret ve Nafia Nezaretine (Ticaret Bakanlığı) akseder. Bakanlık olayla ilgilenir ve meseleyi 3 Eylül 1325 Tarih ve 19 sayılı yazısıyla Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'ndan sorar. Ayrıca tahkik için İstanbul Sanayi Müdürü Haydar Bey'i Bursa'ya gönderir. Haydar Bey evvela Vilâyet sonra da Ticaret ve Sanayi Odasıyla temasa geçer. 9 Eylül 1325/ 22 Eylül 1909 tarihinde bir toplantı yapılır.

Bu toplantının işçi mesellerine yönelmede ilk adım olması ve zamanının zihniyetini ifade etmesi itibarıyla toplantı tutanağı aynen sunuyoruz:

"Odanın fevkalâde olarak Dersaadet Sanayi Mektebi Müdürü Haydar Beyefendi Hazretlerinin huzuru âlileri ile vuku bulan içtima müzakere zabtıdır:

Ticaret ve Nafia Nezareti'nden varit olup Oda'ya havale buyrulan 7 Eylül 1325 tarih ve 19 numaralı tahriratta adedi altmış müteceviz ipek fabrikalarında çalışan taife-i inasa (kadın işçiler) üçer kuruş ücretle günde 14 saatten ziyade işletmeye icbar edildiklerinde sıhhatleri muhtel olmakta bulunduğu bahisle şikâyet etmekte ve ücretin cüz'iyetinden ziyade saati mesai dikkati canip olduğu cihetle bu babta icab eden tahkikat ve muamelâtın zamanında Sanayi Müdürü Saadetlü Haydar Beyefendi Hazretleri izam kıldığından müşarünaleyh'in vazifesince vuku bulacak müracaatında mazhar-ı muavenat ve tashilât olması iş'ar olunmuş ve âza efendilerden alakadar olanlar tarafından müşarünaleyh hazretlerine bu babta bazı malumat ve izahat-ı iptidaiye verilmesi üzerine gerek Demirkapı ve Kayabaşı ve gerek Setbaşı Mahallâtında bulunan harir fabrikalarını bizzat ziyaret ederek görmek ve bilahere görülecek hale göre harir fabrikatörlerinin daveti ile bilistiza müdavelei efkâr olunarak ana göre bu babta musip (isabetli) bir karar itası tezekkür ve tesbit kılınmış ve bina berin azadan vehbi Efendi, Haydar Bey'in vekâletine verilerek fabrikalara azimet buyurmuşlar. ve meclise hitam verilmiştir."

²⁰ BOA., *DH.İD.* 107/17, Lef:2, 4 (21 Ağustos 1910 ve 9 Nisan 1911 tarihli belge)

BTSO, çalışma saatlerinin düzensizliğine son vermek için işçilerin çalışma saati konusunda kendi aralarında anlaşmasını karşın, yine bu kararı uygulamadıkları görüldü. Bu kez İl Genel Meclisi'nce kesin bir karar alarak, gereğinin tüm fabrikatörlere bildirildi.

Valilik bu konuyu da Bakanlığa iletti. Böylece işçilerin, "Mesai saatlerinin sıhhat ve ahlaklarının emri muhafazasına ait önlemlerle ayrıntıların önce bir yönetmelikle saptanması" ve böylece karışıklıktan kurtulacağı konusundaki görüşler dile getirildi. Ancak bu taslağa Bakanlık hiç ilgi göstermeyerek, öylece kaldığı anlaşılmaktadır.

Bu kötü koşulların sürmesi üzerine, Bursalı işçiler 1909 yılında Başbakanlığa müracaat ederek, çalışma saatleri ile ücretlerinin bir düzene bağlanmasını istedi. Başbakanlık bu konuda yaptığı inceleme sonucu, şikayetleri abartılı bulmasına karşın, işçileri teskin etmek için bir "İpek İşçileri Talimatnamesi"nin hazırlanmasını valilikten istedi. Bu nedenle işçiler, bu duruma bir yıl daha katlanmak zorunda kaldı. Toplum ve sağlık açısından bazı ciddi sonuçlar yaratabilecek bu tehlike nedeniyle 1910 yılının ilk aylarında, mesai saatleri ve verilen ücretlerle ilgili olarak Bursa İl Meclisi tarafından Ticaret Bakanlığı ve oradan da Danıştay'a incelemek üzere bir talimat gönderildi. Ancak Danıştay'a göre mesai saatlerinde herhangi bir kısıtlama yapmak, ya da ücretleri artırmak gibi değişikliklerin, Osmanlı Devleti gibi yeni gelişmekte olan bir ülke için zararlı olacağı gerekçesiyle işçilerin tüm istekleri reddetti.

Nafia/Bayındırlık Bakanlığı, Hüdavendigâr (Bursa) vilayetine verdiği cevapta; "Umuma yönelik bir hizmet ile mükellef olmayan müesseselerde çalışan işçilerin grev hakkından yararlanmaları için bazı kanun hükümlerinin konulması ve bir de işçi olarak kullanılan çocukların çalıştırılma şartlarıyla ilgili bazı usul ve kaide nizamlarının tatbik ve icrasına tecrübeyle gerek görüldüğü takdirde bu konulann icaplarına bakılması Şurayı Devlet'in kararına bağlı olması nedeniyle fabrika bulunan diğer vilayetlerle ve adı geçen vilayetle haberleşmeler sürdüğünden, nizamnamenin hazırlanmasına kadar her iki tarafın hukukunu koruyacak bir düzenleme yapılması uygun olacağı" belirtildi.²¹ (Kirpik 2004: 103)

Bir de mesai saatlerinin çok uzun ve belirsiz olması işçilerin en çok şikayet ettiği konulardı. Tüm bu kötü koşullara karşın, Bursa'daki ipek fabrikalarında çalışan kadın işçilerden temettü adıyla yeni bir vergi alınmaya başlaması tepkileri daha da arttırmıştı. Bu vergiye dair şikayetler İl Genel Meclisi'nde ayrıntılı bir biçimde tartışılarak, çözüme ulaştırılması amacıyla Hükümete iletilmişti. Yine Bursa fabrikalarında çalışan kadın işçilerin ücretlerinin az olması meselesi de İl Genel Meclisi'nde gündeme gelmiş, işçilerin kötü koşullarda çalıştıkları yönünde şikayetler dile getirilmişti.²²

Aslında fabrika işçilerinin sorunları bu dönemde birçok rapora yansımıştı. Nitekim kozacılığın gelişmesi için Bursa Ziraat Müdürlüğü'nün 14 Nisan 1329 tarih ve 17 nolu raporun 20. maddesinde ipek fabrikalarındaki işçilerinin çalışma saatleri konusuna dikkat çekerek:

²¹ BOA., *DH.İD.* 107/17. Lef: 1. (20 Şubat 1911).

²² Hüdavendigâr Vilayeti Meclisi Umumi 1324-25 Seneleri Muzakeratı ,Bursa 1326, s. 111.

“Fabrikaların son sistem ve usule tâbi tutulmalarıyla, hem işçinin hukuku korunacak ve hem de fabrikaların gelişmesinin sağlanacağı” kaydedildi.²³ (1329 Vilayet Zabıtları, s.38) Ziraat Müdürlüğü, “ipek fabrikalarının ıslahı ve işçilerin ücretlerinin iyileştirilmesi” için hazırladıkları raporu vilâyete sundu. Vilâyet de bu raporu BTSO’ya gönderdi. BTSO de sorunu tekrar görüşüp daha önce Ticaret ve Nafia Bakanlığı’na bildirildiği görüşünde ısrar etti. Ancak rapor üzerinde herhangi bir işlem yapmadı. Alınan kararlar da bütün iyi niyetlere rağmen kağıt üzerinde kaldı ve uygulamaya konulmadı, ya da konulamadı.²⁴ (Üsküdarı 1972: 75) İşçilerin tepkileri, sadece çok uzun süre çalıştırılmaları veya ücret düşüklüğü değildi. Fabrikatörlerin adamları tarafından dövülüp, hakaret görmeleri de işçilerin tepkilerinin artmasına neden olmuştu. (Üsküdarı 1972: 75)²⁵ Tüm bu girişimlerden bir sonuç çıkmayınca, Devletten yardım umudunu yitiren işçiler, haklarını başka bir yoldan aramaya başlamak zorunda kaldı. O da, devlet tarafından benzeri gerekçelerle yasaklanan bir yönetime, greve yöneldi.

7.İşçi Örgütlenmeleri

Klasik Osmanlı döneminde; tüm toplumsal ve ekonomik guruplar örgütlenmişti. Bu toplumsal örgütler kendi içlerinde, kendi kendilerini denetleyen ve birbirlerine zincirleme sorumlukla bağlı kuruluşlardı. Bursa'da bulunan üretici ve esnaf da kendi içlerinde örgütlüydü. Bursa'da birçok meslek örgütü bulunmaktaydı. Bu esnaf örgütlerinde sıkı bir otokontrol organı olduğu kadı sicillerinden anlaşılıyor. Bursa'da her işi kolu, belirli bir çarşıda hizmet verip, bu esnaf örgütünün sıkı kontrolü altındaydı. Esnaf gurubu içinde işin ehli olmayan ustaların dükkan açmasına izin verilmezdi. Örneğin; 1638 yılında bir Yahudi'ye İstanbul'dan (Saray'dan) simkeşlik izni verilince, Bursa'daki simkeş örgütü tarafından yeterince yetişmemiş olduğu savını ileri sürülerek itiraz edilmiş, sonuçta alınan bu karar geri alınmıştı.

19. yüzyılda oluşan işçi kütlelerin çalıştığı filatür fabrikalarında, katı bir iş bölümü uygulanıyordu. İşgücünün artık evlerden çıkarak fabrikalarda çalışmaya başlaması, üretim süreci içinde yeni örgütsel yapılanmaların ortaya çıkmasını gerekli kıldı. Yeni üretim teknolojisi üzerinde yükselen fabrika hiyerarşisinde en önemli kesitlerden biri, formen olarak Avrupa'dan getirilen yabancı ustalardı. Bunlar Fransa'daki dokuma sanayiinin teknik normlarını Bursa'da uygulamakla görevliydi. Bu fabrikalarda ipek ipliği, Lyon'daki dokuma tezgahlarında girdi olarak kullanılmak üzere üretildiği için, fabrika hiyerarşisinde bu katmanlara ihtiyaç duyuluyordu. (Aktar 1996: 125)

Bazı araştırmacılara göre ilk işçi derneklerine ait belge ve haberlere 1866'da rastlandığı kayıtlıdır. 1 Nisan 1866 yılında kurulduğu söylenen Ameleperver Cemiyeti'nin ilk işçi

²³ (...İşçilerin saat-i mesailerinin sıhhat ve ahlaklarının emri muhafazasına ait tedbirin ve teferruatının evvel bir nizamnameye rapt ve ahkâmı mevki tatbik ve icrayı vaz, Hükümetçe tenfiz edildikçe fabrikalr şu intizamızlıktan ve hali müşevveşten (karışıklıktan) kurtulacağı kat'iyen tezahür etmekte) yolundaki görüşünde ısrar eder ancak rapor üzerinde bi işlem de yapmaz.

²⁴ Bu konuda bak. İpek fabrikalarında çalışan işçilerin hakları (1324 Vilayet Zabıtları, s.106). İpek fabrikalarında çalışan işçilerin talimatnamesi (1324 Vilayet Zabıtları, s.106), 1929/1914 yılı vilayet zabıtlarında (174) mesai saatleri ve işçilerle ilgili kararlar alınmıştır. İpek fabrikalarında çalışan kadınlar, ücretlerinin az olması ve kötü koşullarda olduğundan şikayetçiler konusunda da 1909 tarihli zabıtlarda kararlar alınmıştır (1325 Vilayet Zabıtları, s.111).

²⁵ “Bursa ipek fabrikalarında çalışan kadınlar tarafından mütaaddit imza ile verilen bir dilekçede ücret ve mesai saatleri hakkında fabrikatörlerle husule gelen suret-i itilaf hilafında olarak geceden hizmete başlattırmakta olduklarından bahis ve beyan olunduktan sonra, bazen fabrikatörler ve mubassırları (bakıcıları) tarafından darp edilmekte ve hakarete uğradıkları, yövmiyelerinden dahi 20’şer para kesilmekte olduğundan şikayet edilmiş. İşçiler bu haklarını istemişlerdir. Ücret ve mesai saatleri hakkında ayrıca inceleme yapılmakta olup, kendileriyle darp ve hakaret vukua ve yövmiyelerinin kesilmesi gibi muameleler dikkat çekici bulunmuş olduğundan, bu babda inceleme ve araştırmaya gereksinim olduğu anlaşılmış olup, bu konuda polis müdürlüğüne emir ve tebliğ edilmiştir” (1325 Vilayet Zabıtları, s.107).

derneği/sendikası kabul görmüştür. Oysa 1908 öncesi dönemde, “cemiyyet” yada başka devletten bağımsız örgütlü bir oluşumun mümkün olamayacağını söylemek gerekir.

Bursa’da, çok kötü koşullarda çalışan onbinleri bulan işçinin yaşamasına karşın, işçilerin büyük bölümünün kadın ve kız olması nedeniyle, ya da kır kökenli olmaları nedeniyle olmalı bir örgütlenme içine giremedikleri görülmüştür. Cumhuriyet öncesi dönemde Bursa işçilerinin hiçbir örgütüne rastlanılamamıştır. Meşrutiyet dönemi sonrasında yaşanan işçi grevleri de, bir işçi örgütü değil, siyasi bir örgüt olan Ermeni Hınçak Partisi’nin örgütlediği anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul’da faaliyet gösteren ilk işçi örgütlerinin de azınlıklar olduğu dikkat çekicidir.

Bursa’da evlerde yapılan parça başı iş yapan merkantilist sistemi ortadan kaldıran fabrikalara Bursa’nın emekçileri karşı çıkmıştı. 1845’te Bursa’da kurulan buharlı fabrikada hiçbir işçi çalışmak istememişti. Hatta Bursalılar, 1861’de Kurtoğlu Fabrikasını, Bursa’da bir Müslüman mezarlığı üzerine kurulduğunu iddia ederek yıkmıştı.²⁶

8. İşçi Grevleri

Nurhan Atasoy, İznik’teki işçileri ilk grevi 1473 yılında yaptıklarını yazıyor. Bu tarihli belgede, çinicilerin paralarını almadıkları için, tepki göstererek, para almadıkları sürece yeni bir tasarı üzerinde çalışmaya devam etmeyecekleri bildirilmiştir. (Nurhan Atasoy-Julian Raby, İznik Seramikleri, Londra 1989)

Meşrutiyetin ilanından sonraki dönemde gerçekleşen özgürlükler nedeniyle tüm ülkede iki ay içinde 27 grev yapıldı. Ancak bu grevlerden bazıları zorla bastırıldı.²⁷ (Yerasimons II-1062) Tatil-i işgal (grev) hakkında kanun taslağı hakkındaki mazbatayı da Bursa milletvekili Sabri Bey’in yazmış olması boşuna değildi. (Ökçün 1982: 13) Yasanın çıkmasından sonra, Türkiye’deki ilk grev, 1908/1324 yılının Ağustos ayının sonlarında Hüdavendigâr ilina bağlı Balya’da yapılmıştı. Sonra da bu grev yayılmıştı. Ancak Bursa’daki esas grev, 1910 yılında yaşanmıştı. 1861 yılında, Kurtoğlu fabrikasının yıkılması, el tezgah içlerinin bir tepsi olarak sayarsak, makineler yüzünden işinden kaybedilme korkusuyla makineleri bozma girişimleri olmuştu. (Abdülkadir, s.295) Ancak Türkiye’de kadınların yaptığı ilk grev, 1910 yılında Bursa’da gerçekleşti.

Meşrutiyetin ilanından sonra iki ay içinde 27 grev yapıldı. Bu grevlerden bazıları zorla bastırıldı. (Yerasimons C.2, s.1062) Bursa, Türkiye’nin en eski tekstil sanayii merkeziydi. 1908 yılından itibaren Bursalı işçilerin yasal yollardan yaptığı bir yılı aşkın girişimlerinden bir sonuç çıkmayınca, “Koza fabrikalarında çalışan tüm işçiler adına” 3 Ağustos 1326/1910²⁸ tarihinde bir dilekçeyle Valiliğe grev kararı bildirildi. Dilekçede, fabrikatörlerin üç-beş kuruş günlük ücret vererek, günde 16 saat çalıştırılmış olmalarından dolayı sağlıklarının bozulduğu

²⁶ Sencer, Türkiye’de İşçi Sınıfı, s. 90.

²⁷ Ergin Osman N.: Mecelle-i Umûr-ı Belediye zâı eserinde (s. 922-923) belirtildiği gibi İstanbul’da, 1845 tarihli Polis Nizamnamesi’nin bir maddesinde, "İşini ve gücünü terk ile mücerret tatil-i mesalih-i ibat garazında olan amele ve işçi makulelerinin cemiyyet ve zihâmlarının ve gerek bu misillu asayiş-i ammeyi ihlal edecek her güne fitre ve fesat cemiyyetlerinin def ve izalesi ile ihtilal vukuunun önün kestirilmesi esbabına teşebbüs ve müsaberet..." denilerek işçi cemiyyetleri yasaklanıyorsa da, bu dönemde İstanbul’da herhangi bir işçi örgütlenmesinin izi, bugüne kadar yapılan çalışmalarda henüz bulunamamıştır.

²⁸ Nicol’e göre grev 15 Ağustos 1910’da başlamıştır. Grevin başlaması ilk olarak bir telgrafla İstanbul’da Fransızca yayımlanan Stamboul gazetesine bildirilmiştir. Aynı gün Sabah gazetesi de bu grevi kısa bir yazıyla okuyucularına duyurmuştu ("Bursa’da Tatil-i Eşgal", Sabah, no. 7511, 18 Ağustos 1910, Nicole, *Tarih ve Toplum*, Mart 1997, Sayı 39, s.7).

savunulup, insanca bir ücret ve uygun bir iş saati belirleninceye kadar “tatil-i işgâle” (greve) karar verdiklerini belirtirek hemen işi terk etmişlerdi.²⁹ (Üsküdari, 1972: 45)

Fransızca ve Almanca olarak yayımlanan Osmanischer Lloyd gazetesi özel bir haber yaparak bu grevden söz etmişti. Grev önce, o tarihte Bursa'ya bağlı Bilecik ve Küplü gibi yerlerde başlamıştı. Oradan “bazı kişilerce” verilen konferans ve yazılan yazıların yardımıyla Bursa'daki iplik fabrikalarına da yayılmış. Gazeteye göre grevin arkasında Hınçak(yan) adlı bir Ermeni cemiyeti vardı. Setrak adında bir kişi grevcileri teşvik etmekle suçlanmış ve hakkında bir tutuklanma kararı alınmıştı.

Öte yandan söz konusu işyerlerinde çalışan işçilerin 1910 yazında grev çerçevesinde yapmış oldukları bir takım gösteri ve yürüyüşler, Tatil-i Eşgal Kanunu hükümlerine dayanılarak engellenmişti. (BOA, DHİD. 107/17. Lef:4. (18 Ağustos 1910) Ancak, “hidemat-ı umumîye ile mükellef olmayan müesseselerde çalışan işçilerin grev hakkından yararlanmaları için bazı kanun hükümlerinin konulması” gereği Dâhiliye Nezareti'nce dile getiriliyordu. (BOA, DH.İD. 107/17. Lef: 1, (19 Şubat 1911)

Grevcilerin sayısı değişik kaynaklarda farklı olarak verilmişti. Stamboul'a göre 48 fabrikada 2.500 işçi vardı. Osmanischer Lloyd gazetesi ise, ilk önce iplik fabrikasında çalışan 3.000 kız ve kadının greve girdiğinden bahsediyordu. Ancak bu 3.000 kişiye, halen faaliyetini sürdüren olan fabrikalarda çalışan işçilerin de yakın bir zamanda katılacağı beklenmekteydi. İşbaşı yapmak isteyen grevciler tarafından engellenmiş, bunun üzerine çıkan kavgalar sırasında pencereler kırılmış ve birkaç kişi de tutuklanmıştı. Çalışmakta ısrar eden işçiler polis tarafından korunarak işe gidebilmişlerdi. Ayrıca grev olmayan her fabrikanın kapısında iki tane jandarma bekletilmekteydi. Böylece çalışmak isteyenlerin işlerine devam edebilmesi sağlanmıştı. Grev sadece sahibi Osmanlı olan fabrikalara yayılmış, yabancıların sahip olduğu yerlerde ise işe devam edilmişti.

Bursa'daki kadın grevinde, Koza Han sürekli kullanılan bir mekan olmuştu. İşçiler Koza Han'da örgütlenmiş, Koza Han'ında grev kararı aldığı, hatta miting ve işçi konuşmalarının bir bölümü Koza Hanı'nda yapılmıştı. “Her ne kadar bir kadın grevi olsa da, hem Hüdavendigâr Vilayetini temsil edenler, hem de grevciler için arabuluculuk yapan İttihad ve Terakki Kulübü'nün üyeleri erkekti. İttihat ve Terakki Kulübü'nün araya girmesinden önce grevcileri teşvik etmiş olan Setrak adındaki kişi de, Koza Han'da konuşma yapan kişi de kadın değildi. İşçi kadınların ve kendilerini işçilerin temsilcisi sayan cemiyetlerin kadınların cinsiyetini mi, yoksa işçiliği mi ön plana çıkarttığı bilinmemekte. Ancak bazı (sosyalist) grupların işçi kadınları siyasi nedenlerle kullandığına dair şüpheler bulunmakta.” (Nicole, 1997: 7)

Bursa Ticaret Odası yönetim kurulu da, 7 Ağustos 1326/1910 günü toplanarak grev kararını görüşerek bir orta yol aranması istenmişti.³⁰ Aynı zamanda, İl Genel Meclisi de, grev konusunu tartışarak, grevin çözülmesi için bazı önlemler alındı. İl Genel Meclisi'nin aldığı bu kararlar oldukça radikaldi. Bu açıdan grevin bitmesinde büyük yararı olduğu görülmektedir.

²⁹ Aslında Osmanlı'da bazılarının göre "ilk" iş ihtilafı 1839 yılında, S1evne'de bir fabrikada çalışan kadın işçilerin yeni getirilen makineleri kırmasıyla ortaya çıktı. Aynı nedenle, yani makineler yüzünden işini kaybetmek korkusuyla Samakov'da tekstil işçisi kadınlar, 1861'de yeni gelen bir makineyi bozmaya çalıştılar. Ancak 1908'e kadar bu tür eylemler oldukça sınırlı kaldı, İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından gelen yüksek enflasyon ile yeni ve daha liberal bir toplumun oluşması beklentisi, Temmuz 1908'den sonraki beş ay içinde bir grev dalgasına yol açtı (Pakize Sadri, “Anadolu İhtisâsâtı: Bursa Kadınları” Kadın Dergisi, 1/64, 6 Haziran 1329, s.165; Nicole, 1997: 7).

³⁰ Bursa Ticaret Odası yönetim kurulu 7 Ağustos 1326 günü toplanarak, “Bir haftadan beri amelenin tatil-i işgalden (grev) dolayı koza ahz ü itası da tamamıyla tatil edilmiş olduğu ve halin devamı memleketimizin ticaretine bir darbe-i şedîde vurmakta bulunması hazır-ı teamüle alınarak gerek fabrikatörlerin ve gerek amelenin ön ayak olanları Meclis-i idareye celbi ile beynlerindeki soğukluk kaldırılmasını” kararlaştırır ve tarafları Oda'ya davet ederek uzlaştırır” (Üsküdari, 1972: 45).

Bursa'da yaşanan grev olayında Devlet kurumlarıyla basının işçilerin yanında olduğu gözlenmiştir. Nitekim Ergürol gazetesi, grev öncesi için "Fabrika ve Amele Hayatı" adıyla fabrikatörler ve yetkililer uyarılmıştı. (Ergürol, Sayı 4, 15 Nisan 1910) 19 Ağustos 1910 tarihli gazetede ise, "Nihayet Dediğimiz Çıktı" denilerek "Fabrika İşçilerinin Grevi" başlıklı yazı yayınlanmıştı.³¹ Yine resmi Hüdavendigâr gazetesi de, "Tatil-i İşgal (Grev)" başlıklı haberde şu bilgiyi vermişti: "Bursa'da kain ipek fabrikasında çalışan işçilerin büyük bölümü çalışma süresi, ücret artışı istemleriyle dünkü gün tatil-i eşgal (grev) etmişler ve hükümetten bu konuda tavasut için müracaat etmişlerdir. Mütalibleri tetkik edilmektedir. Bu grevin çok az zaman içersinde, hatta bugün-yarın sona ereceği ümit edilmektedir." (Hüdavendigâr, Sayı 2420, 16 Ağustos 1910)

Bursa Ticaret Odası yönetim kurulu da, 7 Ağustos 1326/1910 günü toplanarak "Bir haftadan beri amelenin tatili eşgalından (greveden) koza ahz ü itası da tamamıyla tatil edilmiş olduğu ve halin devamı memleketimizin ticaretine bir darbe-i şedîde vurmakta bulunması hazır-ı teamüle alınarak gerek fabrikatörlerin ve gerek amelenin ön ayak olanları Meclis-i idareye celbi ile beyinlerindeki "soğukluk" kaldırılmasını" kararlaştırır. Tarafları B.TSO'ya davet ederek uzlaştırılmaya çalışılır. (Üsküdarî ? 45)

18 Ağustos'ta da bazı işçiler pişman olup işlerine dönmek istedikleri konusunda haberler yayılınca, Osmanischer Lloyd'a göre grevciler arasında Hınçak Cemiyeti'ne karşı olan bir grup yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Çünkü cemiyetten sağlanacak maddi desteğe bağlanan ümitler boşa çıkmıştı. Koza Han'da grevci liderlerinden biri, 'konuşmasının sonunu alkış altında değil, karpuz kabuğu altında yapmak' zorunda kaldı. Ayrıca grevcilerin işten atılmaları tehlikesi doğunca Hınçak Cemiyeti arabuluculuk görevini Bursa'daki İttihat ve Terakki Kulübü'ne devretmek zorunda kaldı. (Nicole, 1997: 7 vd; BOA, DH.İD. 107/17. Lef:3. (18 Ağustos 1910)

Bursa'daki grevcilerin işverenlerden dört istekleri daha vardı: Çalışma saatleri azaltılırken ücretlerinin yükseltilmesini istemişlerdi. Ücretlerine yüzde 20-25'lik bir zam ve ayrıca en az bir saatlik öğle yemeği molası istemişlerdi. Ücret artışı aylık olarak 10 kuruş olacaktı (Buna göre aylık maaşlar aşağı yukarı 40-50 kuruştü). Ayrıca iş düzeninde yapılacak bir değişiklik, işe alınmalarında kolaylık gösterilmesi ve sertifika göstermeksizin çalışabilmeleri gibi istekleri de vardı. Hasadın kötü olması ve dolayısıyla hammadde yetersizliği nedeniyle fabrikatörler bu istekleri reddetti. Ayrıca fabrikatörler bu istekleri kabul ederlerse, başka yerlerdeki fabrikalarla rekabet edemeyeceklerini öne sürmüşlerdi. Hükümet, ücret artırımını ile mesai saatlerinin azaltılmasını sadece Bursa için değil, tüm Osmanlı ülkesi için, ya da hiç olmazsa

³¹ "İpek işçileri, çalışma saatlerinin fazla olduğunu yazmıştık. Bu gerçeği anlamak istemediler... O da işçiye verilen ücret ile çalışma saati arasındaki nispet olmaması sonucunda bugün işçiler, çalışmayacak. Çalışmaktan kaçınacak. İşte dediğimiz oldu. Bir gün gelecek işçiler bir hakkı, bin insanlık hakkına malik olduğuna, insan olduğu halde hayvan gibi çalıştırıldığına isyan edecekti. Nitekim etti. Bundan zararlı kim çıkacak? Kuşkusuz bu işçileri çalıştıranlarda, çalışanlarda ve sonra bunlar üzerinde bir hak merakibesi olan hükümette zarar görecektir. Malum olduğu üzere tatil-i işgal her memlekette her yerde olur. Bizim memlekette bir iki senedir almaya başladığımız bu yeni hayat garb de bir çok zaman evvel başlamış olmak itibarıyla bizce şayan-ı takdirdir. Avrupa'dan misal getirmeyeceğim çünkü birden bire onlara benzemek veya taklit etmek şimdilik kuru laftan ibarettir. Amelenin tadil-i işgalinden (greveden) iş sahipleri zararı daha fazla olur. Çünkü amelenin çalışmamasıyla iş yarım kalacak, harice olan taahhüdü ifa edemeyecek.

Tadil-i işgalden (greveden) amele de müteessirdir. Çünkü onların aşarları çalışmalarıyla temin olunuyor. Çalışmazlarsa nafakasız kalmış olacaklar ki bu kendileri için bir felakettir.

Hükümetin zararı ise maddi olmaktan ziyade manevidir. Bir defa bir sermaye zayı olmaktadır. İkinci derece ortada nafakasız kalan binlerce amelenin tadil-i işgal devam ettiği müddetçe düşünmek zanneder misiniz ki kolay bir şey. Onun için hükümetin fabrikaları ve orada çalışan ameleyi devamlı göz altında tutması lâzımdır.

İşte şu vazife burada yapıldığı vaktiyle hükümeti ikaz edecek yazılar yazıldığı halde bir şey düşünülmediği için fabrikalarda amale grev yaptı. Ümit ederiz ki mesele en kısa zamanda neticelenir. Bilemem bu sene kozanın az, fiyatın düşkün olması dolayısıyla amelenin şu grevinden memnun olanlar da varmıdır?" (Ergürol, Sayı 22, 19 Ağustos 1910)

bütün Hüdavendigâr Vilayeti için kabul ederse, Bursa'daki fabrikatörlerin buna razı olacağı bildirdi.

Ancak fabrikatörlerin bir sendika, ya da bir grev komitesini tanımayacaklarını belirtmeleri ve dolayısıyla grevcilerin isteklerini konuşmayı reddetmeleri üzerine, grevciler ümitlerini resmi makamlara bağladı. Bu amaçla başlarında liderleri olduğu halde grevci işçiler bu kez Belediye'ye yürüdü, fakat Belediye Başkanı tarafından kabul edilmedi. Sadece bir veya iki temsilci gönderilmesi şartıyla Belediye isteklerini dinlemeye razı olacağı bildirildi. Ondan sonra işçiler, Valiliğe gidip Hükümet'ten yardım ve destek istedi. Bunun üzerine Hüdavendigâr Vilayeti, Ticaret Bakanlığı'na bir telgraf gönderip işçilerin çalıştığı kötü şartları bir daha belirterek, daha önce Danıştay'a gönderilen İşçi Talimatnamesi'nin tekrar tetkik edilmesini istedi. Bursa'daki ipek ve halı fabrikalarında çalışan işçilerin çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve karşılıklı ilişkilerini belirleme noktasında valilikçe hazırlanan yönetmelik, "Serbesti-i say-i a'mel kaidesine" aykırı bulunarak Danıştay tarafından reddedildi.

Bu arada 600 işçi grevden vazgeçerek, 22 Ağustos'ta yine işbaşı yaptı. İttihat ve Terakki Kulübü'nün arabuluculuk faaliyetleri hakkında fazla bilgi verilmediği halde gazetelere göre onun yardımıyla grev 27 Ağustos'ta bitirilmişti. (Nicole, 1997: 7 vd)

İkinci Bölüm: Cumhuriyet Devrinde Bursa'da Emek ve Örgütlenme

1.Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Sanayileşme

Cumhuriyet Bursa'sının ipek ve dokuma sanayisi neredeyse yeniden kuruldu. Rum ve Ermenilerin göçmesinden sonra, Bursa'daki 25 ipek ve büküm fabrikasından, sadece 1920 yılında kurulmuş olan Sakarya ve Gaffarzâde'nin 2 fabrikası kalmıştı. Diğer fabrikalar azınlıkların elindeydi. 1923 yılında Bursa'da sadece 3 harap dokuma fabrikası vardı. 1925 yılında kurulan Dokumacılık Şirketi/İpekiş'te tezgahların toplamı 15'i geçmiyordu. Sanayiye Teşvik Kanunu sayesinde Bursa'daki fabrikalar giderek atmış; 1925 yılında 5, 1927 yılında 8, 1931 yılında 42, 1933 yılında ise 54'e varmıştı. Cumhuriyetten sonra dokuma tezgahı sayısı da sürekli artmaya devam etti. 1923 yılında 80 tezgahı varken, 1933 yılında 580'e çıktı. Ayrıca evlerde de 60'a yakın el tezgahı ve sanayiye teşvik kanunundan yararlanamayan tezgahlar vardı. 1926 yılında 8 dokuma fabrikasında 231 makine vardı. 1933 yılında ise Bursa'da 54 ipekli dokuma fabrikası vardı. 1938 yılında ise 43 dokuma fabrikasında 582 makine çalışmaktaydı. Krep denilen ipekli başörtü dokuyan 130 kadar da tezgah vardı. 1933 yılında Bursa merkezde 42, ilçelerde 43 olmak üzere toplam 85 üretim kooperatifi kuruldu.

1926 yılında 8 filatür fabrikada ipek çeken 524 tava varken, 1938 yılında 20 fabrikada 1.145 tava vardı. 1933 yılında 27 filatür fabrikasında 1.176 mancınıkta iplerle dokunan 56 dokuma fabrikasının, 592 tezgahı vardı. Bursa'da dokunan ipek ve kumaşın standartlarını tespit için de, İpekçilik Enstitüsü'nde bir büro kuruldu.

1933 yılında 11 un fabrikası, 5 şekerleme ve tahin fabrikası, 5 deri fabrikası, 1 süttozu fabrikası, 16 havlu atölyesi, 18 trikotaj atölyesi, bir konserve, bir buz fabrikası ile bir de kundura kalıp fabrikası vardı.

1933 yılında Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi, Sümerbank tarafından kuruldu. Merinos Fabrikasında, 1960 yılında tezgâh adedi 176'ydı. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Plân uygulamalarında ıslah edilen işletme, 1973 yılında 37.560 iş ve 261 dokuma tezgâhı ile faaliyetini sürdürmekteydi. Merinos Fabrikası'nın yıllık kapasitesi 2.727 ton iplik, 2.500.000 metre kamgam kumaştı. Ürettiği kumaşlar, dış piyasalarda çok tercih edilmekteydi. 3.000 işçi ve 200'e yakın memuru bulunan müessesede ortalama olarak 16.000 kişinin geçimi sağlanmaktaydı.

Merinos'u, Gemlik Sun'i İpek Fabrikası'nın kuruluşu izledi. Bu iki büyük kuruluş Bursa'nın, dolayısıyla ülkemizin çehresinin de değişmesini etkilemiş ve ekonomik hayatımızın ilk canlandırıcı faktörleri olmuştu. Bundan sonra Bursa'da bu temel sanayiye bağlı yan sanayi

gelişmeye başladı. Bursa bu aktif nüfusa rağmen mensucat sanayiinde büyük gelişme kaydetti.

Cumhuriyet döneminin atılımlarıyla Bursa, tekstil endüstrisi ve ipekli dokumacılığın en yaygın duruma geldiği bir kent oldu. 1938 yılında tüm ülkede 896 dokuma tezgahı varken, Bursa'dakilerin sayısı 691'di. 1980'li yıllarda ise Bursa'daki ipek fabrikalarının sayısı 100'e yaklaştı.

1938 yılına kadar ülkemizde dokunan ipekli kumaşlar; krep birman, krep döşin, krep saten gibi belli başlı çeşitler idi. 1944 yılında 160'ı Söğüt'te, 50'si Orhaneli'nde, 118'i Adapazarı'nda, 1.216'sı Bursa'da olmak üzere bölgemizde 1.544 mancınık faaliyeteydi.

Havlucular Kooperatifi 1941 yılında kurulmuş olup 235 ortağı vardı. Ayakkabıcılar Kooperatifi'nin 300 ortağı, 1942 yılında kurulmuş olan Örmeciler Kooperatifi'nin 30'u kadın 110 ortağı bulunuyordu. 1944 yılında, Örmeciler Kooperatifi'ne ait 90'ı çorap 85'i fanila dokuyan, 175 makine ile birçok da dokuma tezgahı vardı.

İkinci Dünya Savaşı ile ipek piyasalarında yaşanan ekonomik ve sosyal etkiyle, 1952 yılında mancınık sayısı 483'e düşmüşken, 1973 yılında yeniden 633'e çıktı. Ancak filatür sanayiinde gerilemenin en önemli nedenlerinden biri sunî ve sentetik elyafın, ipekle rekabete başlamasıydı. Sunî ve sentetik elyafın kısa periyodu olması, piyasa ihtiyacı olan miktarların kısa zamanda elde edilmesi ve nihayet ucuz olması, dokumacılığımızı daha çok bu elyafa yöneltti. Bunun sonuncu olarak da filatür sanayii geriledi.

I.a. Tekstil Sanayii

Bursa'da kullanılan tezgahların yüzde 95'i Bursa'da üretilmekteydi. 1973 yılında bu sanayi dalında 4.425'i kadın, 5.844'ü erkek olmak üzere 10.269 işçi çalışmaktaydı.

Bursa'da mensucat sanayiinin ilk maddesi olan iplik üretimi konusunda 1970'li yıllarda önemli gelişme kaydetti. Organize Sanayi Bölgesi'nde kurulan 6 iplik fabrikası, örnek ürünler vermekte.

1973 yılında, Bursa'daki tüm tekstil sanayii alanında 1.471 firma faaliyeteydi. BTSO'nun kapasite raporuna göre dokuma firma sayısı, havlu üretimi dışında 2002 yılında 1.099 idi. 2009 yılında Bursa'da tüm tekstil alanında 4.785, hazır giyim alanında ise 1.645 olmak üzere, toplam 6.430 firma faaliyettedir.

I.b. Otomotiv Sanayii

Osmanlı döneminde Bursa, araba üretimi açısından bir merkezdi. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nın taradığım ilk 1.500 üyesi arasında, 1926 yılı ve öncesinde: 7 fayton arabacısı, 4 fayton boyacısı, 12 araba marangozu, 6 araba demircisi, 15 araba tamircisi, 7 araba imalathanesi olmak üzere 110 kişi ve kurum araba sanayi ile ilgili alanda çalışmaktaydı. Buna göre odaya kayıtlı üyelerin yaklaşık onda biri araba sanayi içinde yer almaktaydı.

Bursa'da iki adedi binek tipi otomobil, bir adedi de minibüs, az sayıda kamyonet üretiminin gerçekleştirildiği üç adet otomobil üretim fabrikası bulunmakta. Otomobil Sanayicileri Derneği'nin verilerine göre bu üç fabrikada 2002 yılı itibariyle Türkiye'nin toplam binek otomobil üretiminin yaklaşık % 63'ü, toplam minibüs üretiminin %5,29'u, toplam midibüs üretiminin %37,81'i üretilmişti. Bursa'da motorlu kara taşıtları için çok sayıda parça ve aksesuar imalatı yapılmaktaydı. Bursa'da imalat sanayi içerisinde, gerek üretim çeşitleri, gerekse üretim miktarları açısından en geniş faaliyet alanına sahip sektör budur. 2003 Temmuz ayı itibariyle Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı ana otomotiv ve yan sanayi firma sayısı; 34'ü şahıs, 386'sı şirket olmak üzere toplam 420 idi.

I.c. Makine Sanayii

Makine ve madeni eşya sektörü, Bursa'da endüstriyel yapının temelini oluşturan sektörler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Gerek üretim değeri, gerekse ihracat açısından, Bursa ve bölge ekonomisi itibariyle büyük bir değer taşımaktadır.

Makine ve madenî eşya üretiminin ilk maddesini teşkil eden döküm sanayii, Bursa'da hızla büyümekte. 1973 yılında bu sanayi dalında büyük, orta ve küçük işletme olarak 210 firma vardı. Bu alanda çalışan işçi, usta ve çırak sayısı 1.890 idi.

1973 yılında 92 makine sanayi firması, 41 döküm sanayi firması, 69 da madeni eşya sanayi firması olmak üzere toplam 202 makine ve madeni eşya firması vardı. Bu tarihte Bursa'da yerli sanayi tarafından üretilen makineler şunlardı:

1997 yılında, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'na 393 adet makine üreticisi firma kayıtlı idi. Bu firmaların büyük çoğunluğu orta büyüklükteydi. Bu sektörde işgücü sayısı 2.750 idi. 2003 yılında ise Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı 76 şahıs firması, 335 şirket olmak üzere toplam 411 firma bulunmaktaydı.

2002 yılında BTO'ya kayıtlı 38 döküm firması vardı. 2009 yılında makine ve metal sanayine ait 2.729 firma faaliyettedir. BTO üyeleri içinde oranı ise yüzde 8.2'dir. Halen Bursa makine sanayi, yurt içinden ve yurt dışından gelen, her türlü çeşit ve miktardaki taleplere cevap verebilecek bir yapıya sahiptir.

1.d Gıda Sanayii

Konserve, salça sektöründe üretim yapan kuruluşlar, genelde çeşitli sebze konervesi, muhtelif meyve konsantresi, hazır yemekler, muhtelif reçel, turşu, muhtelif komposto, şekerleme, marmelat üretimleri gerçekleştirmekte. 2002 yılında BTO'ya kayıtlı firma sayısı 32 idi.

Un, ekmek, unlu ürünler sektöründe üretim yapan kuruluşlar, genelde ekmek, un, kepek, razmol, pirinç, kavuz, üretimi gerçekleştirilmekte. 2002 yılında bu alanda BTO'ya kayıtlı sanayici sayısı 80 idi.

Kuruyemiş vs. öğütme sektöründe faaliyette bulunan kuruluşlar, genelde çeşitli baharat öğütme ve paketleme, ayçiçek ve paketleme işleri ile iştigal etmekte. 2002 yılında bu alanda BTO'ya kayıtlı sanayici sayısı 18 idi.

Pasta, şekerleme, süt ürünleri sektöründe üretim yapan kuruluşlar, genelde kestane şekeri, muhtelif şeker, dondurma, yoğurt, kaşar peyniri, marmelat, muhtelif bal, ezme, muhtelif meyve özü, yağlı prina üretimi işleri ile iştigal etmekte. 2002 yılında bu alanda BTO'ya kayıtlı sanayici sayısı 67 idi.

Alkolsüz içecekler sektöründe üretim yapan kuruluşlar, genelde maden suyu, berrak meyve suyu, muhtelif meyve suyu, şişe içme suyu, galon şişe içme suyu, galon şişe memba suyu, içilebilir meyve konsantresi, gazlı meşrubat, teneke kutu kola üretimi işleri ile iştigal etmekte. 2002 yılında bu alanda BTO'ya kayıtlı sanayici sayısı 13'tü.

2009 yılında gıda, tarım ve hayvancılık sanayine ait BTO'ya kayıtlı 3.903 firma faaliyettedir. BTO üyeleri içinde bu firmaların oranı ise yüzde 11.8'dir.

2. Cumhuriyet Döneminde Bursa'da İş Emek Potansiyeli

1913 yılında ipek fabrikalarında çalışma günü toplamı 153, 1915 yılında ise 125 idi. Günlük çalışma, iki saati paydos olmak üzere toplam 14 saattir. Günlük ücret ise 4 kuruş kadardı (Ökçün 1970: 154-161). Bu koşullar Cumhuriyet döneminde giderek iyileşmişti.

Cumhuriyet döneminde, Bursa'daki azınlıkların kenti terk etmesi sonunda, hem fabrikalar kapanmış, hem de bu fabrikalarda çalışan işçiler azalmıştı. 1923 yılında ipek fabrikalarında çalışanların toplamı 1.500'e düşmüştü ki, bu da 1870'li yıllardaki işgücü düzeyine göre çok

ciddi bir azalmaydı. Fabrikaları ve dolayısıyla şirketleri; Müslüman, azınlık ve yabancı şeklinde üç gruba ayırırsak, tüm işçilerin yüzde 48'i yabancıların, yüzde 28'i azınlıkların, kalan yüzde 24'ü ise Müslümanların fabrikalarında çalıştıklarını görürüz" (Bursa Sergisi, s.74).

1926 yılında Bursa'da sadece 2 bin kadar kadın ve erkek işçi vardı (Cemal Nadir 1926: 2). Leila Erder, işçi sınıfının yapısında bazı ciddi değişikliklerin yaşandığını vurgulamaktadır. Fabrikalarda kadın işçi oranlarının düşmesinin, Bursa'ya mübadeleyle yerleştirilmiş olan Rumeli göçmenlerinden kaynaklanabileceğini belirtmektedir (Aktar 1996: 137). Oysa göçmen kadınların, çok eski yıllardan beri fabrikalarda çalışmak için büyük bir istek içinde oldukları bilinmektedir.

1933 yılında sadece ipek fabrikalarında 29 usta, 1735 işçi, dokuma fabrikalarında 64 usta, 695 işçi olmak üzere 93 usta, 2430 işçi çalışmaktaydı.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte Bursa'da işçilerin örgütlenmeye başladıkları görülür. Nitekim 1924 yılında Bursa'da bir sendikanın bulunduğunu Kemal Sülker tarafından yazmaktadır (Kemal Sülker, Türkiye Sendikacılığı, 1955). 1930 yılı öncesinde de, Bursa'da bulunan işçiler, Yaprak Tütün Amale Cemiyeti adıyla örgütlendiği görülmektedir. Belgelere göre çokça eleştirilen Bursa'daki işçilerin mesai saatleri sorunu ile diğer sorunlarının çözümü için çaba sarfedildiği görülmüştü (1929 Vilayet Zabıtları, s.174). 1930 yılında da Bursa'da bir Dokuma İşçileri Cemiyeti kurulmuştu (Hakkın Sesi, Sayı 23, 24.11.1930). BTO Meclisi'nde, sadece sanayicilerin sorunları değil, işçilerin sorunlarının görüşülüp karara bağlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1937 yılındaki BTO Meclisi'nde, fırın işçilerini çalışma saatlerinin düzenlenmesi konusu görüşülüp bir karara varılmıştı.

Merkez İstatistik Müdürlüğü tarafından, "1927 yılı Sanayi Tahrir Neticeleri" adlı kaynağa göre Bursa'da 613 sanayi kuruluş belirlenmişti. Bu kuruluşların sahiplerinden 8'i yabancı, 524'ü Türk'tü. Elbette bu işletmeler, sadece fabrikalar değil, küçük esnaf da dâhildi. Bu işletmelerde çalışan toplam 471 memurdan 17'si erkek, biri kadın olmak üzere 18 yabancıydı. 2 de Türk kadın memur vardı. Bu işletmelerde 471'i erkek, 173'ü kadın olmak üzere toplam 644 Türk işçi 14 yaşının altındaydı. 14 yaşının altında, biri erkek, 3'ü kadın olmak üzere 4 de yabancı vardı. 2.709'u erkek, 1.641'i kadın olmak üzere 14 yaşından büyük toplam 4.350 Türk işçi çalışmaktaydı. Tüm bu işletmelerde çalışan kişi sayısı ise ancak 5.663'tü (s.112).

1933 yılında sadece ipek fabrikalarında 29 usta, 1.735 işçi, dokuma fabrikalarında 64 usta, 695 işçi olmak üzere 93 usta, 2.430 işçi çalışmaktaydı.

2.a.İmalat Sanayi İstihdamı

Yıllar	Toplam işçi	İmalat Sanayi işçisi
1927	6.252	4.273
1950	38.365	13.346
1955	46.137	19.302
1960	50.142	21.361
1965	66.935	27.687
1970	93.647	29.938

2.b.Dokuma Sanayi İstihdamı

Yıl	Kadın	erkek
1927	112	354
1928	117	385

1929	138	320
1930	214	515
1931	257	684
1932	290	740
1933		745

2.c.İmalat Sanayi İstihdamı

Yıllar	toplam işçi	imalat sanayi işçisi
1927	6.252	4.273
1950	38.365	13.346
1955	46.137	19.302
1960	50.142	21.361
1965	66.935	27.687
1970	93.647	29.938

2.d.1967 Yılında İşçi Sayısı Dökümü

İşçiler	İşyeri
Aile işletmesi	283
1-5 işçi çalıştıran	455
6-10	292
11-20	103
21-30	56
31-40	8
41-50	7
51-100	4
100'den fazla	3
Toplam	1.212

2.e.1970 yılında Şehir Nüfusunun Çalışma Alanları

Mesleği	Nüfus	Oran
Ücretli	54.761	58.5
İşveren	2.618	2.8
Kendi Hesabına	24.162	25.8
Yardımcı Aile Üyesi	11.220	12.0
Bilinmeyen	886	0.9
Toplam	93.647	100

2.f.1970 Yılında Faal Nüfusun Ekonomik Faaliyetlere Göre Dağılımı

Kolları	Nüfus	Oran
Tarım	16.659	17.8

İmalat Sanayi	29.983	32.0
İnşaat	7.010	7.5
Ticaret-Turz.	12.707	13.6
Ulaştırma	4.593	4.8
Hizmetler	18.593	19.4
Diğerleri	4.593	4.9
Toplam	93.647	100

2.g.1973 yılında sigortalı oranları

Sektörler	Sigortalı	Dağılım	% (1970)
Ziraat	235.988	69.9	
Sanayi	40.535	11.9	32.549
Ticaret	11.352	3,5	5.424
Ulaştırma	7.322	2.8	3.799
İnşaat	11.083	3.6	5.137
Hizmetler	22.936	6.7	4.342
Toplam	342.770	97.4	54.249

Türkiye'deki ücretli oranı 1970'de sadece yüzde 29 iken, Bursa'da yüzde 58.5'ti. 1970 yılında, Bursa'daki faal nüfusun yüzde 80'i tarım dışındaki diğer sektörlerde çalışırken, aynı yıllarda Türkiye'de faal nüfusun ancak yüzde 30'una yakın kısmı tarım dışı sektörlerde çalışmaktaydı.

1970 yılında yapılan bir araştırmaya göre Bursa'da tekstil endüstrisinde 10.136 kişinin istihdam edildiği ve Bursa nüfusunun yüzde 12'sinin gelirinin bu endüstri dalında yaratıldığı ortaya çıkmıştı. 224 işyerinde 12-16 yaşlarındaki işçilerin sayısı 779'du. Kadın işçi 2.980, erkek işçiler 5.228 olup toplam 9.917 işçi vardır. 519 da hizmetli vardı.

2.h.1972 yılında İşçi Sayısı

İşçi sayısı	Firma sayısı
Aile	330
1 - 15 işçi çalıştıran	570
6- 10 "	570
11-20 "	375
21- 30 "	128
31- 40 "	21
31- 40 "	19
41- 50 "	15
51 -100 "	9
100'den fazla işçi	4
Toplam	1.471

3. Emek Örgütlenmeleri

Kapitalizmin Bursa'da da gelişmeye başlamasıyla beraber emekle birlikte örgütlenme de gelişti. Sermayenin ilksel birikim sürecindeki çalışma koşullarının sertliği ve Dünya'da sosyalizmin gerçekliği işçileri örgütlenmeye itti. Bursa'da İbrahim Hilmi tarafından Yoldaş isimli bir sosyalist yayın çıkarılmaktaydı. Türkiye çapında bir çok okuyucusu bulunan Yoldaş gazetesi, Türkiye'deki antikomünizm siyaseti nedeniyle kapatılmış, sorumlu müdürü ve sahibi İbrahim Hilmi İstiklal Mahkemesinde yargılanmıştı. (BCA, Sayı: 1919) Kemal Sülker 1924 yılında Bursa'da bir sendika bulunduğunu yazmaktadır. (Kemal Sülker, Türkiye Sendikacılığı, 1955) 1925 yılında, ülke genelinde komünizm aleyhtarı tutum nedeniyle işçi örgütlerine bakış açısı değişse de işçiler çok etkilenmemişti. 1930 yılı öncesinde de, Bursa'da bulunan işçilerin, Yaprak Tütün Amale Cemiyeti adıyla örgütlendiği görülmektedir. Vilayet zabıtlarına göre çokça eleştirilen Bursa'daki işçilerin mesai saatleri sorunu ile diğer sorunların çözümü için çaba sarfedildiği görülmüştür. (1929 Vilayet Zabıtları, s.174) 1930 yılında da Bursa'da dokuma tezgahlarında çalışan işçiler Dokuma İşçileri Cemiyeti'nde örgütlenmeyi seçmişlerdi. (Hakkın Sesi, Sayı 23, 24.11.1930)

3.a.Bursa'da Sendikacılık

1949 yılında Bursa'da işçi sendikaları birlik kurabilecek konuma gelmişti. 1949'da İşçi Sendikaları Birliği kuruldu. Birlikte Mensucat Sanayii Sendikası, Gıda Sanayii İşçileri Sendikası, Garsonlar Sendikası, Maden İşçileri Sendikası ve Motorlu Taşıtlı İşçileri Sendikası bulunuyordu. Daha sonra Deri İşçileri Sendikası, İnşaat ve Toprak İşçileri Sendikası, Elektrik İşçileri Sendikası ve İnegöl Araç İşçileri Sendikası da birliğe katıldılar. 6 Nisan 1952'de Türkiye'nin çeşitli yerlerinden gelen 11 işçi kurulunun 28 delegesi Bursa'da toplandı ve Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun tüzüğü burada hazırlandı. Bursa İşçi Sendikaları Birliği Türk-İş'in kurulmasında önemli rol aldı.

Yine Hakimiyet gazetesinin 4 Aralık 1953 tarihli sayısında, Bursa'da 150 yataklı bir işçi hastanesi yapıldığı haberi yer almakta.

İşçiler, ekonomik ve sendikal haklarını elde etmek ve korumak için 1961 Anayasası'nın sağladığı olanaklarla, toplum hayatının her alanında etkili bir baskı grubu olmaya başlamıştı. 13 Şubat 1967'de Türkiye tarihinin en önemli kurumlarından biri olan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu DİSK, 1961 Anayasası sonrasında gelişen siyasi arayışların somut bir örneği olarak ortaya çıktı. DİSK'e bağlı işçilerin 15-16 Haziran 1970'te İstanbul ve Kocaeli'deki eylemleri, Türk siyasetinin, dengelerini sosyalistler lehine de bozabileceğini gösterdi. Bursalı gazeteciler de 1952 yılında Bursa Gazeteciler Sendikası'nı kurarak daha sonra kurulacak olan Türkiye Gazeteciler Sendikası'na öncülük etmiş, 1964'te TGS Bursa Şubesi olmuştu.

1946 yılında, tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmesinin ardından, TBMM'nin aynı günlü bileşiminde, muhalefetin en çok eleştirmiş olduğu Cemiyetler Kanunu'nda, sınıf temeline dayanan parti kurmaya olanak sağlayacak biçimde değişiklik yapıldı. Cemiyetler Kanunu'daki değişiklik sendikaların kurulmasına da ön ayak olmaktaydı. Böylece Cumhuriyet döneminde tekrar sendikaların kurulma süreci başladı.

3.a.1. 1967 ve 1973 yılında Bursa'daki Sendikalar

1967 yılında Bursa'da bulunan sendikalar şunlardı: Bursa ve Havalisi Müskirat, Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası Tekstil Sendikası, Bursa ve Havalisi Otel, Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikası, Genel Hizmetler Sendikası, Gazeteciler Sendikası, Motorlu Taşıtlı Sendikası, Türkiye Deri, Debbag, Kundura ve Saraciye Sanayii İşçileri Sendikası, Bursa Marmara Bölgesi Gıda İşçileri Sendikası, Bursa ve Havalisi Maden İşçileri Sendikası, Türkiye Sağlık İşçileri Sendikası, Yol İş Karayolu Yapım Bakım ve Onarım İşçileri Sendikası, Gemlik Viskoz Sanayii İşçileri Sendikası, Türkiye İş Sendikası, Türkiye D.S.İ. Enerji Su ve Gaz İşçileri Sendikası

1973 yılında Bursa'da bulunan sendikalar şunlardı: Metal-İş Sendikası, Teksif Sendikası, Genel-İş Sendikası, Türkiye Gazeteciler Sendikası, Tek Gıda-İş Sendikası, Oleyis Sendikası, Bek-Un-Sanayi Sendikası, Mar-İş Sendikası, Deri-İş Sendikası, Ges-İş Sendikası, Yapı-İş Sendikası, Türkiye Hemşire - Ebe - Sağlık Memuru Sendikası, Haberleşme, Yazı İşleri Sendikası, Kamu Personeli Sendikası, Çimento, Seramik, Toprak Sendikası, Tek-Met-İş Sendikası

3.a.2. 2002 yılında Bursa'daki Sendikalar

Disk (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) Bursa'da 1965 yılında kuruldu. 12 Eylül 1980 darbesiyle kapatılan DİSK'in faaliyetleri Bursa'da 1993 yılında tekrar açıldı. 2002 yılında Bursa'da 8.500 üyesi vardı. 2002 yılında Bursa'da DİSK'e bağlı 6 tane sendika bağlıydı. Tüm Emekli-Sen, Bursa'da 1995 yılında kuruldu. Bağ-Kur, SSK ve kamu emeklilerinin oluşturduğu sendikadır. 2002 yılında 700 civarında üyesi vardı. 2002 yılında Tekstil-İş (Tekstil İşçileri Sendikası) Bursa şubesine ait 2.000 civarında üyesi bulunuyordu. Genel-İş Sendikasının da 2002 yılında 900 civarında üyesi vardı. Bura Birleşik Metal-İş şubesi 1993 yılında kuruldu. 2002 yılında Bursa'da 2.200 civarında üyesi vardı. Türkiye Maden İşçileri ve Otomobil-İş Sendikası'nın 1993 yılında birleşimi sonucunda oluştu. Eskişehir Şubesi, Bursa Şubesi'ne bağlıdır.

Türk-İş Bursa Bölge Bursa'da 1977 yılında kuruldu. Türk-İş 8. Bölge Temsilciliği, Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Bilecik ve Yalova illerini kapsamaktadır. 2002 yılında 70.000 civarında üyesi vardı. Türk-İş 8 Bölge Temsilciliği'ne bağlı sendikalar şunlardı: 1993 yılında kurulan Birleşik Metal-İş Sendikası, 1961 yılında kurulan Tarım-İş Sendikası, 1952 yılında Bursa'da ilk olarak kurulan biri olan Tektıda-İş Sendikası, 1952 yılında kurulan Teksif Sendikası, 1996 yılında kurulan Tez-Koop-İş Sendikası, 1995 yılında kurulan Tümtis Sendikası, 1992 yılında kurulan Türk-Metal-İş Sendikası, 1971 yılında kurulan Türkiye Maden-İş Sendikası, 1993 yılında kurulan Türk Metal Sendikası, 1966 yılında kurulan Yol-İş Sendikası ve 1992 yılında kurulan Türkiye Haber-İş Sendikası.

4.İlk Toplu Sözleşme ve Grev

Osmanlı Devleti döneminden kalan 1908 sayılı Tadil-i Eşgal Kanunu ve Cumhuriyet döneminin Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte olduğundan, işçilerin hareket alanı genişlememiştir. 1924 Anayasası ve 1926 Borçlar Kanunu liberal görüşlü olmakla birlikte, çalışma hayatıyla ilgili hükümleri uygulanmamıştı. Ancak Ant gazetesinde, daha 1946 yılından başlayarak işçi sendikalarıyla ilgili yazılar yayınlanmaktaydı. (Ant, 29.12.1946)

Cumhuriyet devrinde Bursa'daki ilk toplu sözleşme, nakliyat işçileri tarafından yapılmıştı. Bursa Umumi Nakliyat Şirketi ile Motorlu ve Her Türü Nakliyat Taşıtları ve Tamir İşçileri Sendikası arasında imzalanan iş sözleşmesi, Bursa basınına da yansımıştı. 3 Mayıs 1953 tarihli Hakimiyet gazetesinde duyurulan haberde, "BUNTAŞ bundan sonra, sözleşme gereği sadece sendikalı işçilere iş verecek" denilmişti.

İşçiler ekonomik ve sendikal hakların elde etmek ve korumak için 1961 Anayasası'nın sağladığı imkânlarla çok sayıda grev yapılmaya başlandı. Sosyalist sendikacıların etkisindeki bir kesim, yönetiminde söz ve arar sahibi oldukları yeni sendikalarla toplum hayatının bazı alanlarında etkili bir baskı grubu oldu.

Bursa Belediyesi Otobüs İşletmesi'nde çalışan Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası üyesi 222 işçi, 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun kabulundan sonra Türkiye'deki ilk yasal grevi başlattı. Sonrasında özellikle Tofaş, Döktaş vb. gibi birçok büyük fabrikada binlerce işçi günlerce grev yapıp ciddi direniş gösterdi.

Sonuç

Bursa'da bulunan bu işçi potansiyeli nedeniyle, işçi hareketlerin yoğun olduğu bir kent olmuştur. Gerek 19. yüzyılda, gerek Cumhuriyet devrinde Bursa'da yoğun bir iş potansiyeli bulunmaktaydı. Bursa'daki işçiler, çok zor şartlarda çalıştıkları için zaman zaman direniş ve grevler yapmışlardır. Ancak Bursa'daki işçi potansiyeli, son 30 yıla kadar, "emeğinden başka gücü olmayan proleter" sınıfı olmayıp, yarı zamanlı köyünde çiftçilik yapan yarı-proleter bir yapıdaydı. Bu nedenle de, Bursalı işçiler örgütlenme ve direnişler konusunda pek istekli görünmediği anlaşılmaktadır. Aileden sürekli yardım gören bu işçi gurubu, işçi örgütlenmelerinde gereken desteği vermediği, grev ve direnişlerde isteksizliği nedeniyle Bursa'da işçi hareketleri gerektiği kadar gelişmemiştir.

12 Eylül Derbesi'yle tüm ülkemizde olduğu gibi Bursa'da da işçi hareketleri büyük darbe almış, hem işçi sayısı, hem sendikalı sayısı düşmüştür. Daha da önemlisi sendikalı işçilerin kalitesi düşmüş, özellikle Hükümet yanlısı sendikaların üye sayılarını arttırdığı gözlenmiştir. Son yıllarda yaşanan "Taşaronluk" müessesesi nedeniyle sendikalı işçilik giderek düşmüştür. Yasal bir konuma getirilen memur sendikacılığı da, baskılar nedeniyle, genellikle Hükümet yanlısı sendikalara kayıt olunması konusunda baskılara maruz kalmaktadır.

Kaynaklar

1. Gazete ve Dergiler

(Raif Kaplanoğlu Koleksiyonu)

Hüdavendigâr (1969-1926)

Bursa (1891-1912)

Fevaid (1887-1896)

Barika-i İrşad (1908)

Ertuğrul (1910-1922)

Adalet (1910-1922)

Bursa Mecmuası (1918-1919)

Mücahade (1919)

Gündüz (1919)

Yoldaş (1919-1925)

Millet Yolu (1920)

İntibah (1921)

Kardaş (1922-1925)

Arkadaş (1923-1924)

2. Vilayet Zabıtları

Hüdavendigâr Vilayet-i Meclis-i Umumi 1324 Seneleri Müzakerat Hülasası (Bursa 1326)

Hüdavendigâr Vilayet-i Meclis-i Umumi 1324-25 Seneleri Müzâkerâtı (Bursa 1326)

Hüdavendigâr Vilayet-i Meclis-i Umumi 1325 Seneleri Müzâkerâtı Hülasası (Bursa 1325)

Hüdavendigâr Vilayet-i Meclis-i Umumi 1329 Senesi Müzâkerâtı (Bursa 1330)

Hüdavendigâr Vilayet-i Meclis-i Umumi 1330 Senesi Müzâkerâtı (Bursa 1331)

Hüdavendigâr Vilayet-i Meclis-i Umumi 1334 Senesi Müzâkerâtı (Bursa 1335)

1339/1923 Hüdavendigâr Vilayet-i Meclis-i Umumi Müzâkerâtı Zabıtnâmesi

1340/1924 T.C. Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Müzâkerâtı Zabıtnâmesi

1341/1925, T.C. Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umum Müzâkerâtı Zabıtnâmesi

1926 T.C. Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Müzâkerâtı Zabıtnâmesi

1927 T.C. Bursa Vilayeti Meclis-i Umumi Müzâkerâtı Zabıtnâmesi

3. Kitap ve Makaleler

Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Hüdavendigâr Vilâyeti Matbaası, Bursa 1327

Akbulut, Ruknettin, *Herşeyi ile Bursa*, İst. 1957

Aktar, Ayhan "Bursa'da Ekonomi" *Bir Masaldı Bursa*, İst. 1996, ss.119-145

- Ali Asaf Hüdavendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahval-i Umumiyesi**, Bursa Vilayet Mat. 1308
- 1927 Senesi Sanayi Tahrir Neticeleri**, Merkez İstatistik Müdürlüğü, Ank. 1928,
- 1328 Senesi İstatistik-i Maliye**, Matbaa-i Amire 1330
- 1329 Senesi İstatistik**, Matbaa-i Amire 1330
- 1328-1329 Senesi Maarif-i Umumiye İstatistikleri**, Matbaa-i Amire 1334
- Bursa Sergisi Rehberi**, Dersaadet 1339
- Bursa Harir Darüttalimine Mahsus Talimatname**, İst. 1906
- Canubu Marmara Havzası**, Bursa Vilayeti Coğrafisi, Haz. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Coğrafya Encümeni, İst. 1927
- Çavdar, Tevfik XIX.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, TTK, Ankara 1997
- Dalsar, Fahri Bursa'da İpekçilik**, İst. 1960
- Delbeuf, Regis Des Constantinople a Brousse et a' Nicee**, Constantinople 1906
- Eğilmez, Mümtaz Şükrü Milli Mücadele'de Bursa**, İstanbul 1984
- Güran, Tevfik Osmanlı Tarımı**, İst. 1998
- Hayrullah Efendi Seyahatnamesi (İ.H.Danişmend) "Üç Bursa" Yapı ve Kredi Bank. Broşürü** İst. 1948, ss.39
- İstatistik-i Ziraiye**, Dersaadet 1330
- Kaplanoğlu, Raif "1844 yılı Temettuat Defterlerine Bursa Mahalleleri" Bursa Araştırmaları**, Sayı 8, Kış 2005 (T. Akkuş'la beraber)
- Seyahatnamelerde Bursa*, İst. 2000 (N.Günaydın'la birlikte)
- Keyder, Çağlar- Faruk Tabak, Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, İst. 1998
- Kirpik, Cevdet: "Osmanlı Devleti'nde İşçiler Ve İşçi Hareketleri (1876-1914)" Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İsparta: 2004
- Lamartin, A de Türkiye Tarihi (M. R. Uzmen) Bty**
- Lowry, W. Heath Seyyahların Gözüyle Bursa**, İst. 2004
- Mağmumi, Şerafettin Bir Osmanlı Doktorunun Anıları (Çev. C.Kaya)**, İst. 2001
- Mehmet Tevfik (Biren), II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, C.I, (Çev. F.R.Hüzmen) İst. 1993
- Mehmet Ziya, Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, İstanbul 1328
- Multuçağ, Hayri "Reji İdaresinin Satın Alınması İçin II. Abdülhamid'e Yapılan Rüşvet Teklifi" Belgelerler Türk Tarihi**, (1967) C.1, ss.40
- Müller, Max İstanbul'dan Mektuplar**, İst. 1978
- Naciye Neyyal, Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları, (F.R.Hürmen) İst. 2000**
- Nicole A. N. M. Van Os "Bursa'da Kadın İşçilerin 1910 Grevi" Tarih ve Toplum, Mart 1997, Sayı 39, ss.7**
- Noviçev, A. D. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları
- Ökçün, A, Gündüz Osmanlı Sanayii 1913-1914 Yılları Sanayi İstatistikleri**, Ank 1971
- Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir*, Ank. 1971
- Ta'til-i Eşgal Kanunu 1909*, Ank. 1982
- Önsoy, Rifat Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ank. 1988
- Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı (M. Sencer) İst. 1977**
- Pınar, İlhan Gezgincilere göre 18. yüzyıl ve Cumhuriyet'in ilk Yıllarında Bursa" Tarih Toplum**, 1994, ss.27
- Şeker, Nesim "Türk Yunan Münasebetleri ve Bir Kent: Bursa", Bursa Defteri, Sayı 1, Bursa 1999**
- "Endüstrileşen Bursa'nın 145 Yıllık Tarihi" Bursa Araştırmaları Dergisi, (2003/2) s.58*
- Quataert, Donald Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, (Çev. T.Güney), İstanbul 1999**
- Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, 1881-1908*, Ank. 1987
- Toprak, Zafer Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918) Ank. 1982**
- "Tek Parti Döneminde Çalışma Yaşamı ve Amele Teali Cemiyeti," Düşün, S. 7, Haziran 1986*

Tunaya, Tank Zafer *Türkiye’de Siyasal Partiler/ İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, C.I, İst. 1984

-*Türkiye’de Siyasal Partiler/Mütareke Dönemi, 1918-1922*, C.II, İst. 1986

Tuncay, Mete: *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, II c., İstanbul 1991;

-*Türkiye’de Sol Akımlar (1925-1936)*, İst., 1992.

-*Aydınlık Fevkalade Gençlik Nüshası*, Ankara 1976

-*Aydınlık Fevkalade Amele Nüshaları*, İstanbul 1975

-Şefik Hüsnü, *Seçme Yazılar*, Ankara 1971

Şefik Hüsnü, *Türkiye’de Sınıflar*, İstanbul 1976

Güzel, “İşçi Hareketi ve Grevler,” s.818 ve dipnot 887-894;

Türkcan, Ergun “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa”

Tarih ve Toplum, No. 24, İst. 1985, ss.388

Ubicini, J,H, A. *1855’de Türkiye I*, (Çev. A. Düz) İst. 1977

Üsküdari, Faruk *Eski Bursa’dan Notlar*, Ankara 1972